

Visoko obrazovanje, studenti/ce s invaliditetom i model deficita - kritička analiza diskursa

Franjkić, Lorena

Master's thesis / Diplomski rad

2019

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:878462>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-25**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Međunarodni združeni diplomski studij Kulturne sociologije

Lorena Franjkić

**Visoko obrazovanje, studenti/ce s invaliditetom i model
deficita - kritička analiza diskursa**

Diplomski rad

Zadar, 2019

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Međunarodni združeni diplomski studij Kulturne sociologije

Lorena Franjkić

**Visoko obrazovanje, studenti/ce s invaliditetom i model deficita -
kritička analiza diskursa**

Diplomski rad

Studentica: Lorena Franjkić

Mentor: doc. dr. sc. Sven Marčelić

Zadar, 2019

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Lorena Franjkić**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **Visoko obrazovanje, studenti/ce s invaliditetom i model deficita - kritička analiza diskursa** rezultat mojeg vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojeg rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojeg rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 22. veljače 2019.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Teorijsko pozicioniranje invaliditeta kao društvenog konstrukta	4
2.1. Problematika terminologije invaliditeta	4
2.2. Medicinski i socijalni model kao temeljni konceptualni okviri za razumijevanje koncepta invaliditeta	7
2.2.1. Medicinska sociologija i studiji invaliditeta – oprečne teorijske pozicije	11
2.3. Prema kritičkoj sociologiji invaliditeta – kritički teorijski temelji u studijima invaliditeta i studijima <i>ableisma</i>	15
2.3.1. Kritički studiji invaliditeta	18
2.3.2. Kritički studiji <i>ableisma</i>	26
3. Studenti s invaliditetom u visokom školstvu ili visoko obrazovanje na sjecištu <i>ableisma</i> i neoliberalne političke ekonomije	32
3.1. Neoliberalni uvjeti visokog obrazovanja; postsocijalistički kontekst	33
3.2. Visoko obrazovanje i invaliditet	38
3.3. O <i>ableismu</i> i neoliberalizmu u visokom obrazovanju	43
4. Istraživačka pitanja i ciljevi	51
5. Metodologija	52
5.1. Faircloughov trodimenzionalni model kritičke analize diskursa	52
5.2. Hyattov analitički okvir za kritičku analizu diskursa visokoškolskih obrazovnih dokumenata	56
5.3. Uzorak/predlošci analize	58
6. Rezultati analize i rasprava	61
6.1. Kontekstualizacija obrazovnih politika RH u odnosu na osobe s invaliditetom – međunarodni dokumenti i bolonjski proces	61
6.2. Dekonstrukcija diskursa invaliditeta u visokoobrazovnim politikama i dokumentima	65
6.2.1. Visoko obrazovanje dostupno svima – socijalni diskurs invaliditeta	68
6.2.2. Tjelesna, mentalna, intelektualna ili osjetilna oštećenja i posebne potrebe – medicinski diskurs invaliditeta	74
6.2.3. Neoliberalni diskurs invaliditeta i „neadekvatan odabir obrazovanja“	78
6.2.4. „najviša razina suvremene zaštite“ – humanitarizam i diskurs ljudskih prava	81

7. Zaključak.....	83
8. Prilozi	847
9. Literatura.....	93

Visoko obrazovanje, studenti/ce s invaliditetom i model deficita - kritička analiza diskursa

Sažetak

Ableism, kao disciplinirajuće-normirajući imperativ sposobnosti, predstavlja opresivnu paradigmatiku poziciju koja, koristeći se moći proizašljom iz društveno konstruiranih normativnih dihotomija poput normalno/nenormalno, sposobnost/nesposobnost te valjano/nevaljano obilježava, vrjednuje i kategorizira osobe, marginalizirajući pritom jedne te povlaštujući druge. U kontekstu visokog obrazovanja, kao i drugih društvenih institucija, je *ableism* upisan u temeljne obrazovne pretpostavke, oblikujući time i organizirajući cjelokupan odnos visokog obrazovanja i invaliditeta, odnosno, studenata/ica s invaliditetom, između ostalog, i kroz tekstove službenih visokoobrazovnih dokumenata. Stoga je cilj ovog rada bio, na temelju teorijskog okvira kritičkih studija invaliditeta, studija *ableisma* i kritičke sociologije invaliditeta, metodom kritičke analize diskursa, dobiti dublji uvid u diskurse i način konstruiranja diskursa koji kroz jezične prakse i obrasce normativizirajućih tekstova visokoobrazovnih dokumenata uređuju, oblikuju i reproduciraju invaliditet te studente/ice čine objektom politika. U završnom su dijelu rada stoga opisana četiri konstituirajuća diskursa proizašla iz analize obuhvaćenih tekstova: socijalni, medicinski i neoliberalni diskurs invaliditeta te diskurs ljudskih prava i humanitarizma. Ovi diskursi, iako proturječni, kroz tekstove pravnog okvira djeluju usklađeno i međusobno nadopunjavajuće, izmjenjujući se pritom na razinama dokumenata, ali i definicija. Međutim, oni prvenstveno, usprkos načelnoj usmjerenosti legislativnog okvira ka društveno pravednoj perspektivi i naglašavanju potrebe za društvenom promjenom, upućuju na konzistentnost medicinskih perspektiva invaliditeta i neoliberalnog pristupa tijelu i obrazovanju, čime se osobe s invaliditetom smješta u okvir osobne neadekvatnosti, nedostatnosti i oštećenja.

Ključne riječi: *ableism*, invaliditet, studenti/ce s invaliditetom, visoko obrazovanje, kritička analiza diskursa

Higher education, students with disabilities and the deficit model – a critical discourse analysis

Abstract

Ableism, being considered a disciplining-normative imperative of ability, is an oppressive paradigmatic position which, by using the power derived from socially constructed normative dichotomies, such as normal/abnormal, ability/disability, and valid/invalid, evaluates and categorizes persons, marginalizing ones and privileging others. In the context of higher education, as well as other social institutions, has *ableism* been inscribed into the fundamental educational premises, thus forming and organizing the entire relation between higher education and disability, ie, students with disabilities, through official higher education policy documents, among other things. Therefore was the aim of this paper to use the theoretical knowledge of critical disability studies, studies of *ableism* and critical sociology of disability and the method of critical discourse analysis, to gain a deeper insight into the discourses that, through linguistic forms and practices of normative texts of higher education policy documents, regulate, shape and reproduce disability, and form students with disabilities as policy objects. The final part of the paper shows four constituting discourses that have emerged from the analysis of the texts: the

social, medical and neoliberal discourse of disability, and the discourse of human rights and humanitarianism. These discourses, albeit contradictory, operate in harmonized and mutually complementary ways, both on the level of documents as well as on the level of each definition. However, in spite of the principle orientation of the legislative framework towards a socially just perspective emphasizing the need for social change, these discourses primarily point to the consistency of the medical perspectives of disability and the neoliberal approach to body and education, which places persons with disabilities into the framework of personal inadequacy, insufficiency and impairment.

Key words: *ableism*, disability, students with disabilities, higher education, critical discourse analysis

1. Uvod

Invaliditet kao društveni koncept, znanstvene i stručne discipline koje su se oko njega gradile, kako one s prirodnim tako i one s društvenim predznakom, te odnos i stavovi društva prema osobama s invaliditetom, doživljavali su intenzivne promjene tijekom proteklog stoljeća. Osobe s invaliditetom su od sustavnog institucionaliziranja, patroniziranja i stigmatizacije, primarno zahvaljujući javnom zagovaranju i civilnom angažmanu koji, u skandinavskim i državama zapadne Europe te na prostoru Sjeverne Amerike, svoj vrhunac doživljava 1960-tih godina (Barnes, Mercer, 2010: 2), postigle globalno prepoznavanje kao marginalizirane i na više razina obespravljene društvene skupine te konačno ostvarivanje temeljnih ljudskih prava i potreba. Isto tako, danas invaliditet čini legitimno i rastuće područje istraživanja u akademskom svijetu; sustavno se i kontinuirano provode politike usmjerene na suzbijanje diskriminacije prema osobama s invaliditetom na svim razinama i područjima društvenog života, a i intenzivno se, govoreći u kontekstu Republike Hrvatske, radi na programima integracije osoba s invaliditetom i djece s teškoćama u razvoju u odgojni i obrazovni sustav te na tržište rada.

Unatoč svemu, invaliditet je u ekonomskom, političkom i socio-kulturnom smislu, nužno na margini ili u potpunosti izvan bilo kojeg sustava. Osobe s invaliditetom statistički su podzastupljene u svim društvenim sferama, osobito se pritom referirajući na rad i obrazovanje, s posljedičnom minimaliziranom mogućnošću za samoostvarivanje u okviru zapadnog, neoliberalnog društva temeljenog na vrijednostima individualizma i kompetitivnosti. Popularne mjere za suzbijanje diskriminacije oblikovane medicinsko-pravnim jezikom i kategorijama na svim razinama djeluju u skladu s postojećim dominantnim diskursima i načelima sustava unutar kojeg djeluju, reproducirajući tako i postojeće podjele i diskriminatorne prakse, pa prema tome ni njihove posljedice, pozitivne ili negativne, nisu korjenite niti utječu na promjenu temeljnih društvenih pretpostavki koje diskriminaciju i čine mogućom. Naposljetku, unatoč rastu znanstvenog interesa za invaliditet i premda je po prirodi društveni fenomen, invaliditet je od strane temeljnih društvenih znanosti, osobito sociologije, sustavno zanemarivan. Barnes i Mercer (2010: 1) tako ističu tromost akademske zajednice u prepoznavanju značaja društvene analize invaliditeta te nadodaju kako sve do 1990tih godina, do početka formaliziranja studija invaliditeta, nije postojala značajnija razlika između dominantnog, kulturnog, i akademskog narativa invaliditeta (Linton, 1998: 1, prema Barnes, Mercer, 2010: 1). Oni autori koji su se iz

sociološke perspektive bavili invaliditetom pripadaju grani medicinske sociologije (Barnartt, 2005) unutar koje se tradicionalno njegovao medicinski model invaliditeta prema kojem su invaliditet i kronične bolesti istraživani kroz prizmu društvene devijantnosti, dok se društvena opresija i duboko strukturalno onemogućavanje na temelju percipiranog invaliditeta, a s temeljnom svrhom emancipacije i osnaživanja podčinjene skupine osoba s invaliditetom, analiziraju i teoretiziraju u okviru niza interdisciplinarnih područja poput (kritičkih) studija invaliditeta, čiji će teorijski korpus i u okviru ovog rada predstavljati osnovni izvor teorijskog znanja.

Sfera društvenog života koja je u fokusu ovog rada je obrazovanje, odnosno visokoškolsko obrazovne institucije kao primarni društveni akter u ulozi proizvodnje, ali i reproduciranja i legitimiziranja određenih sustava znanja i vrijednosti, osobito u odnosu prema i u ovisnosti o političko-ekonomskim postavkama zapadnocentričnih neoliberalnih režima.

U radu želim uputiti na *ableism* (eng. *able* – moći, mogućnost/sposobnost), odnosno, pretpostavke i vrijednosti normirajuće-disciplinirajućeg imperativa sposobnosti na kojima je visoko obrazovanje utemeljeno i u odnosu na koje je oblikovano i operacionalizirano, a to su prvenstveno premisa normalnog/patološkog te negativne ontologije i epistemologije invaliditeta uspostavljene na tom dualizmu, a održavane pomoću i upisane u sveprožimajuće mehanizme kapitalističke ekonomije. Stoga ću ukazati na načine na koje je takav temeljni sklop pretpostavki i vrijednosti duboko i čvrsto utkan u organizaciju visokoškolsko-obrazovnih politika i praksa te kako se prema njemu svaki pomak i promjena ravnaju. Tako se svaka obrazovna reforma odnosi na usavršavanje postojećeg sustava sa svojim postavkama, a to samo znači da reforme predstavljaju napore da se početno postavljene vrijednosti i ciljevi reproduciraju i održe; da se uklone sve barijere u tom procesu te da se minimalizira mogućnost alternativnih smjerova razvoja. Stoga se nameće potreba za izazivanjem i narušavanjem integriteta i legitimiteta upravo tih osnovnih pretpostavki te tako i za prekidanjem daljnje reprodukcije opresivnih režima znanja i moći koja iz njih proizlazi.

U skladu s tim, središnji će dio rada stoga predstavljati kritička analiza diskursa vezanih uz koncept invaliditeta u okviru visokoškolsko obrazovnih dokumenata, a u svrhu rasvjetljavanja nekih mehanizama opresivnog djelovanja paradigme normirajuće-disciplinirajućeg imperativa

sposobnosti kroz diskurzivno-jezične prakse i obrasce, čime se štetni i nejednaki odnosi moći u visokom obrazovanju i drugim društvenim sferama reproduciraju.

2. Teorijsko pozicioniranje invaliditeta kao društvenog konstrukta

2.1. Problematika terminologije invaliditeta

Jedna od središnjih tema rasprave oko invaliditeta svakako je pitanje terminologije, odnosno jezičnih praksa koje proizlaze iz suodnosa kulturnih i društvenih faktora, jezika, političkih uvjeta, fizičkog okoliša i geografija. Iako se nerijetko nazivlje i definiranje invaliditeta smatra isključivo jezikoslovnim problemom, ono zapravo podiže bitna pitanja na razini ontologije i epistemologije, a posjeduje i snažan politički potencijal. Tako i Wendell (1996: 11, prema Fawcett, 2005: 64) navodi: „Pitanja definicije izvire iz nebrojenih praktičnih situacija, utječu na društvene politike i određuju ishode koje duboko utječu na živote osoba s invaliditetom“. Usto, upravo je politička moć povezana s nazivljem i kontrolom terminologije i jezika bila od ključne važnosti za aktiviste i aktivistkinje za prava osoba s invaliditetom i njihove pokrete (Zola, 1993; Swain i dr., 2003; Haller i dr., 2006, prema Thomas, 2007: 65) iz kojih je proizašlo globalno prepoznavanje njihovih prava te iz kojih su se kasnije iznjedrile i akademske discipline kojima je danas invaliditet kao društveni koncept središnja tema. Jedan od istaknutih aktivista za prava osoba s invaliditetom te začetnik studija invaliditeta u Ujedinjenom Kraljevstvu, Mike Oliver, tako, vođen Thomasovim teoremom, navodi:

...ako je invaliditet definiran kao društvena opresija, tada će osobe s invaliditetom biti viđene kao kolektivne žrtve nemarećeg ili neznajućeg društva umjesto kao individualne žrtve okolnosti. Takav pogled će biti prenesen i na društvene politike usmjerene prema ublažavanju opresije umjesto prema kompenziranju individua. Gotovo da ide bez spominjanja kako trenutno individualni i tragični pogled na invaliditet dominira i društvenim odnosima i društvenim politikama (Oliver, 1990: 2-3).

Za obilježavanje i kategoriziranje invaliditeta i osoba s invaliditetom su se u hrvatskom govornom području sve do sredine 20. stoljeća koristili krajnje medikalizirani, pogrđni i stigmatizirajući termini poput idiota, hendikepiranih, mentalno retardiranih, invalida i sl.¹ Zbog

¹ U statističkom godišnjaku Kraljevine Jugoslavije iz 1929. godine, pedagoške ustanove, odnosno, škole za „slijepu“ i „gluhonijemu“ djecu, službeno su se vodile kao „Zavodi za abnormalnu djecu“, što upućuje na to da su pejorativni pojmovi koji su se odnosili na populaciju djece i odraslih s invaliditetom, a koji odražavaju duboku ukorijenjenost i općeprihvaćenost diskriminatornih stavova prema invaliditetu i osobama s invaliditetom u društvu, predstavljali ustaljene i uobičajene pojmove u službenom diskursu (Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932).

njihovog pejorativnog značenja i negativnih konotacija te zbog neusklađenog korištenja različitih termina u zakonodavstvu, medijima te svakodnevnom i znanstvenom govoru, ukazala se potreba za razvijanjem jedinstvene, nestigmatizirajuće terminologije.

Tako su od 2003. godine, kao rezultat formalne rasprave² u koju su izravno bili/e uključeni/e i predstavnici/e udruga osoba s invaliditetom, u Republici Hrvatskoj jednoglasno podržani termini „osoba s invaliditetom“ i „dijete s teškoćama u razvoju“³. Osobe s invaliditetom ove su termine prihvatile jer ih, kako sami opisuju, isti ni u jednom svom dijelu „ne stigmatizira, nema negativan prizvuk, već ima neutralno značenje koje ih adekvatno opisuje“ (Pravobranitelj za osobe s invaliditetom, <https://posi.hr/pojmovnik/>). Iako je oko terminologije invaliditeta postignut konsenzus, stigmatizirajući nazivi se, osobito unutar medijskog prostora, još uvijek pojavljuju, a donedavno terminologija invaliditeta nije bila usklađena niti na zakonskoj razini, pa su tako različiti sustavi koristili i različite termine⁴.

Međutim, iako je cilj donošenja odluke o jedinstvenoj terminologiji bio usuglašavanje oko afirmativnog, nestigmatizirajućeg naziva, termini „invaliditet“ i „osobe s invaliditetom“ na razini etimologije i značenja, još uvijek povlače određenu problematiku.

Riječ invaliditet dolazi od latinske riječi *invalidus* što znači: „iznemoglost, nemoć, neupotrebljivost, nesposobnost za vršenje službe; osobito: nesposobnost neke osobe da, zbog bolesti ili rana zadobivenih u ratu ili javnoj službi, radom u privredi ni trećinu onoga što bi, da je tjelesno odnosno duševno zdrava, mogla privrijediti; prav. nevaženje, nevažnost, ništavnost“ (Domović, Ž. i dr., Rječnik stranih riječi, 2002: 621.). Stoga i termin „osoba s invaliditetom“ zapravo znači da se radi o iznemogloj, nemoćnoj, neupotrebljivoj i nesposobnoj osobi što se ne

² Radi se o tzv. Sheratonskoj deklaraciji donešenoj 2003. godine kao rezultat rasprave u koju je bila uključena šira društvena zajednica. U raspravi su sudjelovali Zajednica saveza osoba s invaliditetom, Savezi osoba s invaliditetom, članovi Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti te predstavnici vlasti. Zaključci i terminologija donešeni Sheratonskom deklaracijom potvrđeni su i 2009. godine nakon rasprave o terminologiji osoba s invaliditetom koju je organizirala pravobraniteljica za osobe s invaliditetom (<https://posi.hr/pojmovnik/>).

³ U Hrvatskoj se, osobito u medijskom i znanstvenom diskursu, često pojavljuje i termin „osobe ili djeteta s posebnim potrebama“, međutim, ovaj su termin osobe s invaliditetom odbacile jer navodi na zaključak kako osobe s invaliditetom imaju dodatne ili posebne potrebe u odnosu na generalnu populaciju, dok se zapravo radi o tome da neke osobe s invaliditetom trebaju određene prilagodbe ili individualizacije kako bi te potrebe ispunile.

⁴ Unutar mirovinskog sustava uz termin „invaliditet“ koristi se još i termin „invalidnost“ koji je pojam mirovinskog osiguranja i vezan je uz sposobnost ili nesposobnost obavljanja rada (Rismondo, M., 2003) te bi navedene pojmove trebalo razlikovati.

može protumačiti kao nestigmatizirajući i nemarginalizirajući naziv. Dapače, iako u odnosu na termin „invalid“, naziv „osoba s invaliditetom“ može ostaviti dojam progressa i afirmativnosti – identitet osobe nije esencijaliziran u invaliditetu, već je „osoba“ na prvom mjestu; sadržajno i značenjski se zapravo radi o jednakoj razini jezičnog nasilja te se društveno ugnjetavanje prema osobama s invaliditetom i ovim terminima nastavlja i reproducira.

U engleskim govornim područjima se po pitanju terminologije dogodio naizgled sličan pomak. Naime, umjesto termina *disabled person* (invalidna osoba), počeo se koristiti termin *person with disability* (osoba s invaliditetom), međutim, u toj analogiji značenje engleske riječi *disability* i hrvatske riječi invaliditet nije jednako – iako se *disability* prevodi kao invaliditet, doslovan prijevod bi zapravo bio „nemogućnost“, što znatno mijenja značenje samog pojma jer tako osoba s invaliditetom nije osoba s nevaljalošću, neupotrebljivošću ili nemoći, već osoba koja nema mogućnost. Osim toga, i u engleskom govornom području postoji riječ *invalid* koja se koristila kako bi se opisalo osobu s invaliditetom, međutim, danas se upotreba takvog termina smatra diskriminatornom, pa ga kao takvog navodi i Britanska sociološka organizacija uz nazive poput retardiran, hendikepiran, mutav i sl. (British Sociological Association, 2004).

Nadalje, iako se nešto više odnosi na englesko govorno područje, treba spomenuti još jednu aktualnu i kontinuiranu raspravu vezanu uz termin „osoba s invaliditetom“ odnosno *person with disability*. Iako je termin *person with disability* skovan unutar socijalnog modela invaliditeta kako bi se fokus u nazivu pomaknuo s percipiranog oštećenja na samu osobu, promovirajući tako njenu individualnost i ne svodeći njezin identitet na invaliditet (Dunn i Andrews, 2015: 258), ovakav pristup, koji se naziva *Person-first-language* (PFL – jezik usmjeren na osobu) ne prolazi bez kritike. Titchkosky (2001: 129, 134, prema Devlin i Porthier, 2006: 3) tako *person first language* smatra apolitičnim, individualističkim te time i neprikladnim, razdvajajući osobu od selfa. Usto, neke osobe s invaliditetom i organizacije osoba s invaliditetom nadodaju kako se stavljanjem „osobe“ u prvi plan i isticanjem invaliditeta kao sekundarne karakteristike osobe u obraćanju osobi s invaliditetom ostavlja dojam kako je sam invaliditet nešto negativno, neugodno i loše, nešto što se treba odvojiti od osobe, kad se zapravo radi o ključnom aspektu njihova identiteta (Smith, 2016), pa se stoga predlaže tzv. *Identity-first-language* (IFL – jezik usmjeren na identitet) i termin *disabled person*, odnosno „invalidna osoba“. Zagovaratelji ovog pristupa invaliditet vide kao samo drugačiji kulturni i društveno-politički identitet i iskustvo

(Altman, 2001, prema Dunn i Andrews, 2015: 259) te smatraju kako IFL „konstruira invaliditet kao funkciju društvenih i političkih iskustava koja se odvijaju u svijetu većinski dizajniranom za osobe bez invaliditeta“ (Dunn i Andrews, 2015: 259).

Treba naglasiti kako je borba oko definicija i kategorija bitna jer ukazuje na povijesnu tendenciju prihvaćanja binarne koncepcije invaliditeta koja razbuktava proces alijenizacije i kategorizacije, kada bi se, kako Devlin i Pothier navode (2006: 5), invaliditet puno bolje mogao razumjeti kao dinamičan, kontekstualiziran i fluidan koncept. Devlin i Pothier (2006: 5) smatraju da je koncept invaliditeta ovisan o društvenoj organizaciji društva – od fizičke organizacije prostora do vrijednosti i mjerila uspješnosti primijenjena na svakodnevne aktivnosti rada, slobodnog vremena i življenja (Devlin i Porthier, 2006: 6). Stoga Devlin i Pothier (2006: 6) zaključuju kako se mijenjanjem obrazaca društvenog organiziranja mijenja i razumijevanje oko toga tko i što se smatra invalidnim.

Naposljetku, uz napomenu kako u sklopu šire borbe za društvenu pravednost treba, vođeni izravnim iskustvima osoba s invaliditetom, nastaviti izazivati opresivan jezik i jezično-diskurzivne obrasce, naglašavam da će se u ovom radu, a s obzirom na njihovu prepoznatljivost, popularnost i prihvaćenost, koristiti nazivi osobe s invaliditetom, djeca s teškoćama u razvoju te studenti s invaliditetom, vodeći se pritom socijalnim modelom invaliditeta u definiranju samih pojmova.

2.2. Medicinski i socijalni model kao temeljni konceptualni okviri za razumijevanje koncepta invaliditeta

Kako značenje i definicija invaliditeta u društvu ovise o kontekstualnim i paradigmatičkim pretpostavkama, odnosno, sociokulturnim, političkim i ekonomskim setovima vrijednosti i praksa, u akademskom kontekstu to znači da one proizlaze iz različitih tradicija misli. Iako su se tijekom vremena, u skladu sa suvremenim razvojem društvenih znanosti, razvijali i drugi teorijski modeli za objašnjavanje društvenog pozicioniranja invaliditeta⁵, dvije perspektive koje

⁵ Radi se o čitavom nizu modela proizašlih iz socijalnog modela kako bi ukazali ga nadopunili i/ili ukazali na neke njegove nedostatke, međutim, temeljne odrednice socijalnog modela ostaju zadržane u njima. Neki od njih su model ljudskih prava, model društve manjine te kulturalni socijalni model.

predstavljaju temeljne i oprečne konceptualne okvire koji uspostavljaju glavne ontološke i epistemološke odrednice koncepta invaliditeta su socijalni i medicinski model invaliditeta.

Medicinski model invaliditeta je predstavljao dominantan režim misli o invaliditetu sredinom prošlog stoljeća te i danas, unatoč izazovima, nastavlja bivati ključnim dijelom važnijih međunarodnih i nacionalnih dokumenata, politika, akademskih korpusa znanja te društvenih stavova. Medicinski ili, prema Mikeu Oliveru (1990), individualni model invaliditeta, „usmjeren je na medicinske specifičnosti osobe, kao što je njezino specifično oštećenje, te je sklon problematiziranju osobe, gledajući na tu osobu kao na objekt kliničke intervencije“ (Quinn i Degener, 2002, prema Mihanović, 2011: 73). Model se, dakle, temelji na medicinskoj klasifikaciji i kategorizaciji pojedinca, pozicionirajući izvor problema u percipiranom fizičkom, psihičkom ili emocionalnom oštećenju pojedinca – osobe s invaliditetom, te pretpostavljajući nužnost prilagodbe osobe s invaliditetom društvu. U slučaju nemogućnosti osobe da se prilagodi društvu, osoba bi se, u svrhu „normalizacije“, izdvajala iz svoje okoline te se getoizirala u specijalizirane institucije. Uz institucionalizaciju, koja sama ima dalekosežne i poražavajuće posljedice za pojedinca, između ostalog, i snažno utječući na formiranje društvenih stavova prema osobama s invaliditetom (Urbanc, 2006: 322), nužno se veže i ugnjetavajući odnos liječnik-pacijent, odnosno, stručnjak medicinskog profila u odnosu na osobu s invaliditetom. Medicinski model tako ne uvažava osobne perspektive osobe s invaliditetom, već nadređenim statusom liječnika podrazumijeva nejednaku raspodjelu moći u takvom odnosu. Ovakav je pristup u okviru znanosti sociologije opisao Parsons svojom, u području medicinske sociologije značajnom, teorijom o ulozi bolesnika, unutar koje objašnjava bolest kao oblik devijacije ili udaljavanja od društveno postavljenih ciljeva, odnosno stanje koje direktno ugrožava rad, socijalni red i reprodukciju (Parsons i dr., 1969: 670, prema Staničić, 2010). Parsons je smatrao da društvo ima funkcionalnu namjeru kontrolirati i minimalizirati bolest da bi postiglo glatko funkcioniranje društva, stoga oboljela osoba treba preuzeti ulogu bolesnika, određen obrazac ponašanja kako bi minimalizirala utjecaj svoje bolesti na društvo. To je nužno značilo da će osoba s invaliditetom morati preuzeti ulogu bolesnika „na neodređeno“, time se u potpunosti povlačeći iz svijeta rada i života u segregirane uvjete te da će se obvezati na dugotrajan odnos s liječnikom, time prihvaćajući nemogućnost svoje neovisnosti u društvu.

Prvenstveno kao kritika medicinskom modelu koji osobe s invaliditetom patologizira, segregira te lišava participiranja u društvenom životu i odlučivanju o vlastitom životu te kao izravni rezultat društvenih pokreta osoba s invaliditetom u borbi za društveno prepoznavanje i ispunjavanje osnovnih ljudskih prava, 1970tih se godina razvija socijalni model invaliditeta kao alternativni način promišljanja o invaliditetu. U okviru socijalnog modela invaliditet se razumijeva kao oblik društvene opresije, bivajući izravnom posljedicom društvenih prepreka poput nepristupačne okoline i diskriminatornih društvenih struktura koje onemogućavaju osobu u svakodnevnom funkcioniranju, pritom je stavljajući u nepovoljan, podređen društveni položaj. Radi se o razumijevanju da je „oštećenje čovjeka tek fizička činjenica koja se pretvara u invaliditet kada postane socijalna činjenica“ (Kiš-Glavaš, Milić Babić, Petek, 2010, prema Kiš-Glavaš, 2012: 51). Ovakav razvoj i promjena razumijevanja invaliditeta utjecali su i na promjene u jeziku invaliditeta te naposljetku i na načine kreiranja politika prema osobama s invaliditetom što je dovelo do određenog poboljšanja u izjednačavanju mogućnosti osoba s invaliditetom i njihovom ravnopravnijem položaju u društvu. Izrazito bitan aspekt perspektive socijalnog modela jest repozicioniranje pojedinca, osobe s invaliditetom, kao individue koja djeluje, sudjeluje i stvara odluke o vlastitom životu, umjesto pasivnog objekta normalizacijskih mehanizama i primatelja skrbi i pomoći. U skladu s tim, naglasak je na dijalogu između korisnika i stručnjaka te zajedničkom problematiziranju (Urbanc, 2006: 323).

Međutim, iako je medicinski model još od 1960tih godina izazivan, osporavan te u konačnici i zamijenjen progresivnim modelima koji u fokus svog rada stavljaju moć, društvenu nejednakost, opresiju i ljudska prava, on i danas predstavlja svojevrsni temelj politika prema osobama s invaliditetom koje su dominantno usmjerene na pojedinca kroz prizmu zdravstvene i socijalne politike s ciljem zbrinjavanja ranjive skupine u društvu. Usto treba naglasiti kako su te politike uglavnom kompenzacijske, u vidu financijskih sredstava (Kiš-Glavaš, 2012: 50), ili humanitarne prirode. U okviru sustava socijalne skrbi medicinski model ostaje ukorijenjen u obliku ideje da će korisnici promjenom osobnih značajki promijeniti i nepovoljne okolnosti u kojima žive bez obzira na različitu distribuciju moći u odnosima, zakonitosti tržišta i trenutne "trendove" pružanja pomoći (Sidanius i Pratto, 1999, prema Urbanc, 2006: 328). Isto tako, vidljiv je pogled na invaliditet kao oblik društvene devijantnosti i osobne tragedije i u području obrazovanja i zapošljavanja, za što Urbanc (2006: 329) kao primjere navodi dvojne,

segregacijske sustave školovanja, nemogućnost inkluzije djece s teškoćama u razvoju u ustanove predškolskog odgoja te odsutnost osoba s invaliditetom na području visokoškolskog obrazovanja zbog neprilagođenosti nastavnog procesa i nepristupačnosti ustanova, a navodi i sljedeće, u potpunosti primjenjivo na današnji društveni kontekst: „Današnji realitet još je uvijek duboko ogrezao u medicinski koncept «osobne tragedije pojedinca» koji se ne uklapa u standarde, te se poslodavci pitaju koliki su ekonomski rizici zapošljavanja osobe s invaliditetom, a roditelji takve djece strahuju da će ona ostati bez prava na tzv. invalidninu ako ih liječnik proglasi «sposobnima za rad» (Urbanc, 2006: 331).“ Osim toga, iako deklarativno u duhu socijalnog modela, većina dokumenata i njima pripadajućih definicija invaliditeta temeljena je na mediciniziranom pogledu na invaliditet kao mjerljivo oštećenje te su posljedične kategorizacije i klasifikacije uvjetom ostvarivanja financijskih sredstava i drugih kompenzacijskih oblika podrške. Na taj način invaliditet samo nastavlja biti, kako navodi Hughes (2005: 82-83) „diskurzivno oblikovan kao fizički ili mentalni deficit kroz medicinu koja se pozicionira kao racionalni repozitorij znanja s obzirom na biološki integritet individua i populacija“.

Međunarodne organizacije i dokumenti su tu ključan alat stvaranja, reprodukcije i „koloniziranja“ određenih režima znanja. Jedan od takvih dokumenata predstavlja dokument Svjetske zdravstvene organizacije iz 1980. godine pod nazivom „Međunarodna klasifikacija oštećenja, invaliditeta i hendikepa“ (ICIDH), koja, iako do danas aktualizirana⁶, i dalje nerijetko predstavlja temeljni klasifikacijski i konceptualizacijski alat⁷, a u objašnjavanju invaliditeta razlikuje pojmove oštećenja, invaliditeta i hendikepa. Pri tome ovaj dokument oštećenje objašnjava kao abnormalnost u funkcioniranju; invaliditet kao nemogućnost za obavljanje aktivnosti smatranih normalnim za ljudsko biće; te hendikep kao nemogućnost ispunjavanja prirodnih društvenih uloga. Ovakva je definicija naišla na brojne kritike od strane aktivista/kinja za prava osoba s invaliditetom kao i akademske zajednice pod krovom studija invaliditeta. Prema Oliveru (1990: 6) ona medikalizira i individualizira pitanje invaliditeta, a to isto prenosi i na mjere i politike koje proizlaze iz takvog dokumenta. Nadalje, Nordenfelt (1987, prema Oliver,

⁶ Svjetska zdravstvena organizacija je 2001. godine objavila novu klasifikaciju pod naslovom Međunarodna klasifikacija funkcioniranja, onesposobljenosti i zdravlja (ICF) koja pojmove “oštećenja”, “invaliditeta” i “hendikepa” zamjenjuje s pojmovima pozitivnijih konotacija i proširenog značenja.

⁷ U Republici Hrvatskoj se definicija invaliditeta iz originalnog dokumenta Svjetske zdravstvene organizacije iz 1980. godine, usprkos aktualiziranim terminima i definicijama, još uvijek koriste u čitavom nizu legislativnih okvira i dokumenata, poput Zakona o hrvatskom registru o osobama s invaliditetom (NN, 64/01) i Izvješća o osobama s invaliditetom u Republici Hrvatskoj (HZJZ, 2017).

1990: 4) naglašava štetnost reifikacije ideje normalnosti kao posljedice ovog dokumenta, na način da on zanemaruje pitanje definicije normalnosti kao takve, odnosno, ne uspijeva prepoznati situacijsku i kulturnu relativnost normalnosti.

Naposljetku, i nekoliko desetljeća nakon gotovo revolucionarne borbe aktivista/kinja za prava osoba s invaliditetom postojana je određena nesklonost prihvaćanja i dubljeg razumijevanja socijalnog modela, kako u širem akademskom, tako i u administrativno-legislativnom i civilnom kontekstu. Shakespeare i Watson (1997, prema Mihanović, 2011: 76) smatraju kako se ta nesklonost donekle može razumjeti od strane medicinskih znanosti kojima socijalno-konstruktivistički pristup nastavlja predstavljati izazov, međutim, smatraju kako je to iznenađujuće za društveno-humanističke znanosti te navode kako žarište svih rasprava ima dva dominantna pristupa invaliditetu - psihološki koji smatra da je invaliditet individualan i medicinsko-sociološki koji invaliditet vide kao patologiju.

2.2.1. Medicinska sociologija i studiji invaliditeta – oprečne teorijske pozicije

Medicinski i socijalni model ujedno predstavljaju i tradicije misli koje obilježavaju medicinsku sociologiju i studije invaliditeta – dvije discipline koje su se, posredno i neposredno, u teoretiziranju invaliditeta gradile na sociološkim teorijama i konceptima.

Medicinska sociologija je tako povijesno, u okviru medicinskog modela invaliditeta, istraživala kronične bolesti i invaliditet kroz prizmu društvene devijantnosti, dok studiji invaliditeta, promovirajući socijalni model invaliditeta, koriste društvenu opresiju kao svoj analitički potpis. Takvo je račvanje, uz raznolikost teorijskih i metodoloških pristupa unutar samih paradigmi, dovelo i do strogo suprotstavljenih moralnih i političkih stavova o kroničnim bolestima i invaliditetu (Thomas, 2007: 178). Na taj je način medicinska sociologija obuhvatila medikocentrične pozicije i pozicije koje se fokusiraju na društvenu devijantnost, dok je u studijima invaliditeta eksplicitna ideološka predanost izazivanju društvene opresije i isključivanja kroz materijalističke, poststrukturalističke i fenomenološke pristupe (Thomas, 2007: 178), pa stoga upravo potonji sa svojim analitičkim alatima i konceptima u najvećoj mjeri čine teorijsku podlogu ovog rada.

Općenito, autori iz područja medicinske sociologije istražuju mikrosociologiju značenja i samoidentiteta u kroničnim bolestima i invaliditetu. Teorijski gledano, unutar područja medicinske sociologije formativne utjecaje su predstavljali Parsonsova analiza uloge bolesnika, teorija etiketiranja i Goffmanov rad o „stigma“ (Barnes i Mercer, 2010: 69). Pritom teoretičari interakcionističkog pristupa istražuju društvene procese etiketiranja i probleme življenja sa „stigmatizirajućim“ stanjem (Becker, 1963; Goffman, 1963; Scheff, 1966, prema Barnes i Mercer, 2010: 9). Općenito medicinski sociolozi podržavaju potrebu za empirijskim istraživanjem i teoretiziranjem potaknutim interpretativnim pristupima što uključuje niz tema obuhvaćenih i podrobno istraživanih unutar ovog područja poput: istraživanje individualnih viđenja življenja s kroničnim bolestima i invaliditetom; utjecaj simptoma na svakodnevni život i svakodnevne društvene odnose; osobni i društveni mehanizmi za održavanje osjećaja reda; samoidentifikacija i značajne društvene interakcije u smislu tjelesnih promjena i gubitka „selfa“; prilagodba i nošenje sa simptomima i ograničenjima aktivnosti; pridavanje smisla i značenja bolesti, promijenjenim životnim okolnostima i narušavanju biografije; ponovno dobivanje osjećaja kontrole nad životnom putanjom te putanja bolesti i promjena tijekom vremena (Thomas, 2007: 154). Barnes i Mercer (1996: 5, prema Thomas, 2007: 157) ovakvo shvaćanje subjektivnih iskustava oštećenja/invaliditeta smatraju beskorisnim i osobama s invaliditetom kao i onima koji pokušavaju razumjeti prirodu invaliditeta, pritom navodeći kako istraživanja od strane medicinskih sociologa prečesto predstavljaju „jednodimenzionalne kataloge negativnih posljedica i značenja“, dok su istraživanja koja pokazuju raznolikija iskustva ili pozitivan osjećaj sebe i kreativno uključivanje u živote osoba s invaliditetom puno rjeđa. Stoga su, prema Barnesu i Merceru (1996: 5-6, prema Thomas, 2007: 157), utjecaj onemogućavajućih struktura i neprijateljskih društvenih okoliša ono što bi trebalo konstituirati fokus istraživanja i teoretiziranja, što zahtijeva i istraživanje osjećaja diskriminacije od strane pojedinaca zajedno s pregledom društvenih struktura i institucionalnih i kulturnih praksi koje proizvode i održavaju ovakav oblik društvene opresije i diskriminacije.

S druge strane, autori iz područja studija invaliditeta rade pod paradigmom invaliditeta kao društvene opresije dokumentirajući življena iskustva pojedinaca i skupina kako bi otkrili i analizirali društvene mehanizme koji stvaraju, održavaju i pojačavaju diskriminaciju prema osobama s invaliditetom. Iako multidisciplinarno područje, studiji invaliditeta su pod velikim

utjecajem socioloških perspektiva (Thomas, 2007: 49), pa se paradigma društvene opresije tako kroz materijalističke, poststrukturalističke i fenomenološke perspektive, s feminističkim istraživačima i istraživačicama na ključnom mjestu, razvila u različitim i mnogobrojnim pravcima unutar studija invaliditeta.

Materijalistički usmjereni istraživači/ce su tako teoretizirali/e invaliditet kao proizvod organizacije rada unutar kapitalističke ekonomije⁸. Prema njima je upravo način na koji su temeljne aktivnosti organizirane u društvu, osobito aktivnosti ekonomske domene u industrijskoj eri, glavni razlog zbog kojeg su osobe s invaliditetom isključene iz svijeta radne snage, a ne zbog njihovih osobnih funkcionalnih ograničenja, niti jednostavno zbog diskriminatornih stavova i praksa među zaposlenicima (Thomas, 2007: 81; Oliver, 1995: 5). Historijsko materijalistička varijanta političke ekonomije tako i danas ostaje važnim teorijskim ishodištem za brojne teoretičare/ke koji/e se u svom radu bave odnosom invaliditeta i države, načina proizvodnje, ekonomskih politika i praksa na globalnim i lokalnim razinama te neoliberalnim ideologijama u službi ekonomije. Osim toga, historijsko materijalistički uvidi inspirirali su i velikim dijelom utjecali na razvoj poststrukturalističkih teorijskih pravaca u studijima invaliditeta i sociologiji.

Tako su drugi/e istraživači/ce, prateći „kulturni zaokret“ u društvenim znanostima, puno veću važnost vidjeli u poststrukturalističkim teorijskim perspektivama, osobito Foucaultu i feminističkim varijantama, gdje se naglasak stavlja na kulturnim, diskurzivnim i lingvističkim aspektima invaliditeta i oštećenja (Thomas, 2007: 81). Feministički/e istraživači/ce su se bavili/e rodnim karakterom invaliditeta, prirodom društvene opresije te pitanjem identiteta, inzistirajući na osobnom iskustvu i potrebi da se nadiđe podjela privatno/javno te su tako postavili temelje za

⁸ Finkelstein je (1980, prema Oliver, 1990: 26) smjestio svoju teoriju u materijalistički okvir i razvio model razvoja povijesti invaliditeta u skladu s tri historijsko materijalističke faze: predindustrijsko razdoblje (feudalno društvo), era industrijalizacije (kapitalističko društvo) i suvremena kretanja u društvu. Tako ekonomska baza feudalnog društva nije sprječavala većinu osoba s invaliditetom u punom sudjelovanju ili doprinosu u proizvodnim procesima; osobe s invaliditetom su se smatrale nesretnima i nisu se izdvajale iz društva. S razvojem tvornica u industrijskoj eri sve je veći broj osoba s invaliditetom bio isključen iz proizvodnog procesa zbog proizvodnih normi, vremenske efikasnosti, stroge discipline i brzine rada; faktora izrazito nepovoljnih za većinu osoba s invaliditetom čije su dotadašnje metode rada bile individualiziranije i fleksibilnije. S razvojem kapitalizma je proces ekskluzije iz radnog, pa time i društvenog života, obuhvatio osobe sa svim oblicima invaliditeta. Tako su promjene u organizaciji rada, od one ruralno utemeljene, kooperativne, do urbane, utemeljene u radu tvornica, imale duboke posljedice te su se osobe s invaliditetom počele smatrati društvenim i obrazovnim problemom te je sve više osoba s invaliditetom bilo segregirano u različite institucije, uključujući radne centre, ustanove za duševno oboljele, izolirana naselja i specijalne škole, te iz svakodnevnog društvenog života (Oliver, 1990: 28).

istraživanje psiho-emocionalnog invaliditeta (Thomas, 2007: 82). Ono što odvaja poststrukturaliste od drugih nije stavljanje naglaska na terminologiju/jezik, već prepoznavanje binarnog razmišljanja (društvo/priroda, um/tijelo, normalno/abnormalno, bolesno/zdravo) koje stvara takvu terminologiju, a koje ima ključnu ulogu u održavanju opresije osoba s invaliditetom bivajući duboko utkano u akademske discipline kao i u svakodnevno razmišljanje (Corker i Shakespeare, 2002; Snyder i dr., 2002; Tremain, 2005, prema Thomas, 2007: 65). Fawcett (2005: 68) navodi kako postmoderni pristupi odbijaju jaku moć velikih narativa prema kojima je uvijek moguće doći do sigurnih činjenica i koji pretpostavljaju postojanje esencijalističkih temelja za individualni identitet i društvenu strukturu (Fawcett, 2005: 68). Ono što je ključan aspekt postmodernih pristupa jest da subjekte ne smatraju samo pozicioniranima od strane brojnih diskursa, već ih vide i kao sposobnima za konstrukciju i kritiku (Fawcett, 2005: 69), pa time naglašavaju emancipatornu narav teorije.

Bez obzira na teorijsko usmjerenje, teoretičari/ke i istraživači/ce unutar područja studija invaliditeta nisu toliko usmjereni na analizu toga na koji način društvena ograničenja utječu na osjećaje osoba s invaliditetom o njima samima, već više što same osobe s invaliditetom navode o tim ograničenjima nametnutim njihovom društvenom djelovanju. Stoga Thomas (2007: 164) navodi kako je temeljno pitanje istraživanja u području studija invaliditeta sljedeće: „koje su to prepreke percipirane od strane osoba s invaliditetom, pristup čemu onemogućavaju te prepreke i kakvo djelovanje onemogućavaju?“. U skladu s tim, Barnes i Mercer (2010: 10) navode neke teme koje su u fokusu istraživača/ica u području studija invaliditeta: „iskustvo invaliditeta u različitim društvenim kontekstima i grupama; društveni procesi kojima percipirana oštećenja postaju temelji za društveno onemogućavanje i isključivanje; kako se prema osobama s invaliditetom odnose profesionalne organizacije društvene kontrole; politička ekonomija strukturalnih uvjeta i politike koje proizvode oštećenje i održavaju invaliditet, uključujući kvalitativni pomak u industrijski kapitalizam i kasniji razvoj u kasnu modernost, ako ne i postmoderno društvo.“

Od 1990tih godina se, prema Thomas (2007: 176) medicinska sociologija, kao i studiji invaliditeta, razvijaju izlazeći pritom iz vlastitih zadanih okvira. Scrambler (2004, prema Thomas 2007: 176) tako govori kako medicinskoj sociologiji nedostaje dimenzija širih društvenih struktura, međutim, odgovore na svoja pitanja ipak nastavlja tražiti unutar same discipline. S

druge strane, područje studija invaliditeta mijenja se na način da su autori spremniji razmatrati ulogu iskustva samog oštećenja osoba s invaliditetom kao bitnu kariku u sveobuhvatnom istraživanju invaliditeta, povezujući tako ta iskustva sa širim društveno strukturalnim i kulturnim agendama (Thomas, 2007: 177). Svakako su, kako navodi Thomas (2007: 163), brojni/e istraživači/ce u području medicinske sociologije i studija invaliditeta pod velikim utjecajem feminističkog i konstruktivističkog načina razmišljanja o epistemološkom statusu iskustvenih navoda, što je istaknulo društveno konstruirani i pozicionirani karakter svog znanja, uključujući ono znanje ugrađeno u narative sudionika istraživanja i ono sadržano u analitičkim dijelovima koje istraživači/ce pišu i publiciraju. Pritom Thomas (2007: 163) osobito naglašava potrebu za reflektivnošću istraživača/ice, s obzirom na posredovanu prirodu podataka dobivenih unutar kvalitativnog istraživanja te činjenicu da „svi konstruiraju svoje priče i istine u procesu komuniciranja s drugima i sa samima sobom, te da svatko konstantno koristi društvene diskurse ili javne narative u 'kazivanju' i 'interpretiranju'“ (Thomas, 2007: 163).

2.3. Prema kritičkoj sociologiji invaliditeta – kritički teorijski temelji u studijima invaliditeta i studijima ableisma

O načinu na koji će se studiji invaliditeta i medicinska sociologija razvijati u budućnosti raspravljaju brojni autori iz obiju, ali i drugih disciplina, međutim, autori/ce poput Thomas (2007) odlučno zagovaraju razvijanje sociologije invaliditeta, ali svakako kritičkog predznaka, pod paradigmom društvene opresije. Iako je invaliditet dugo vremena predstavljao „iznimno, područje od posebne skrbi“ unutar društvenih znanosti (Oliver, 1990: 1), osobito sociologije, unutar koje se gotovo pa isključivo razvija pod biomedicinskom paradigmom invaliditeta, sociološke su teorije u velikoj mjeri inspirirale i činile temeljni konceptualni okvir teorija u studijima invaliditeta. U SAD-u su sociolozi/ginje, a ujedno i aktivisti/kinje za prava osoba s invaliditetom, poput Irvinga Zole, bili/e ključne figure u formativnim godinama područja dok su u UK-u sociolozi poput Mikea Olivera i Colina Barnes, oboje osnivači Britanskog vijeća organizacija osoba s invaliditetom, koristili socijalni model kako bi premostili podjelu između studija invaliditeta i sociologije (Barnes i dr., 1999, prema Meekosha, Shuttleworth i Soldatic, 2013: 319).

Suvremeni autori iz područja studija invaliditeta poput Shuttleworth i Meekoshe crpe svoje inspiracije iz C. Wright Millsove sociološke imaginacije, ali su ujedno i krajnje kritični prema marginalizaciji invaliditeta u sociologiji. Oni tvrde kako se sociološki imaginarij većinu vremena kretao prema determinističkom shvaćanju koncepta invaliditeta te kritiziraju medicinsku sociologiju, sociologiju bolesti i zdravlja i sociologiju tijela za pokušaj djelomične integracije invaliditeta u sociologiju, perpetuirajući na taj način medicinizirani pogled na invaliditet i limitirajući djelovanje osoba s invaliditetom kroz upotrebu konceptata poput „ranjivosti“ (Meekosha, Shuttleworth i Soldatic, 2013: 321). S druge strane, kritiziraju i pokušaje autora iz područja studija invaliditeta za integracijom sociologije u svoj rad na slab način i bez fokusa na osvjetljavanje velikih debata u sociološkom diskursu. Ovi autori zagovaraju rad na „potencijalu za kreativnom imaginacijom koja bi razbila determinantnost i transformirala društvo i samim time i determinističko shvaćanje koncepta invaliditeta unutar sociološke imaginacije“ (Meekosha, Shuttleworth i Soldatic, 2013: 321). Stoga Meekosha i Shuttleworth (prema Meekosha, Shuttleworth i Soldatic, 2013: 321) predlažu različite načine za postizanje takve „kreativne imaginacije“, od kojih je jedan od načina interinstitucionalni i interkulturalni dijalog koji uključuje raznolika shvaćanja i sociologije i invaliditeta, dok bi drugi način bilo eksplicitno integriranje koncepta invaliditeta u srednjostrujaške sociološke diskurse vezane uz probleme poput javno/privatno i normalno/abnormalno.

Thomas (2007: 181-182) navodi kako bi sociologija invaliditeta trebala iskoristiti teorije koje se odnose i na društvenu strukturu i na društveno djelovanje te bi na taj način trebala obuhvaćati analize društvenih odnosa i sila koje konstruiraju, proizvode, institucionaliziraju i izvode invaliditet i diskriminaciju na temelju invaliditeta. Pritom naglašava i ono što je tijekom godina postalo temeljnom premisom suvremenih autora/ica koji se bave teorijom invaliditeta – fokus na življeno iskustvo invaliditeta i oštećenja, kao i pridavanje pune pažnje društvenim različitostima: spolu, „rasi“, seksualnosti, dobi, društvenoj klasi i društveno određenim „tipovima oštećenja“ (Thomas, 2007: 181-182). To naglašava nužno emancipatornu narav discipline, pa je jednako tako, i prema Meekoshi, Shuttleworth i Soldatic (2013: 321) upravo temeljni cilj kritičke sociologije invaliditeta kontekstualizacija invaliditeta „iz pozicije transformativne promjene za tu visoko marginaliziranu i skupinu u izrazito nepovoljnom položaju“.

Kritička sociologija invaliditeta bi se stoga svakako trebala razvijati u dijalogu sa suvremenim strujanjima u kritičkim teorijskim pravcima studija invaliditeta kako bi sociološkim alatima i analizama pridonijela društvenoj transformaciji u neopresivan i denormativiziran društveni sustav koji samim time ne stvara i ne isključuje pojedince i društvene skupine izdvojene različitim društveno određenim oznakama neprilagođenosti, nedostatnosti, nevaljanosti ili nepodobnosti. U skladu s tim, Meekosha, Shuttleworth i Soldatic (2013: 320) smatraju kako: „zajednička kritika studija invaliditeta i kritičke sociologije može pružiti moćnu analizu invaliditeta i predložiti alternative kulturnim formacijama i društvenim strukturama koje, dok pogađaju sve u kasnoj modernosti, najčešće imaju disproporcionalno veliki utjecaj na osobe s invaliditetom.“ Osim toga, Meekosha, Shuttleworth i Soldatic (2013: 320) se u nastavku osvrću i na ključan aspekt te, u studijima invaliditeta kao i unutar discipline sociologije, već konvencionalnu praksu temeljne kritike neoliberalno-kapitalističkom obliku društvenog uređenja (Burch, 2017: 3) navodeći kako su „kapitalizam, imperijalizam i neoliberalizam omogućili razvoj niza političkih, društvenih i ekonomskih procesa koji su radikalno promijenili društvene i javne politike na mnogobrojne načine te koje su rezultirale štetnim utjecajima na živote osoba s invaliditetom.“ Opća definicija neoliberalizma prema Harveyu (2005: 2, prema Burch, 2017: 3) je da je to društvo u kojemu „ljudska bića mogu najbolje napredovati oslobađanjem poduzetničkih sloboda i vještina kroz institucionalni okvir karakteriziran snažnim pravima na privatno vlasništvo, slobodno tržište i slobodnu trgovinu“. Takva konceptualizacija društva uvjetuje prioritizaciju individualnosti i kompetitivnosti kao temeljnih i poželjnih društvenih vrijednosti u sklopu, prema tržišnim pravilima, normativiziranih i strukturiranih društvenih zahtjeva. Prema tome se i neoliberalne inačice inkluzije temelje na meritokratskoj perspektivi i mogućnosti pojedinca da se razvije i uspije u okviru kompetitivnog tržišta, koje i, primjerice, obrazovanje pozicionira kao ulaganje (Klees i dr., 2012: xvii, prema Liasidou i Symeou, 2016: 12). Stoga je za razvoj kritičke sociologije invaliditeta od središnje važnosti pozicionirati ključnu ulogu neoliberalnih vrijednosti i političke ekonomije kapitalizma kao osi *ableističkih* mehanizama proizvodnje i reprodukcije invaliditeta, naglašavajući pritom društveno konstruiranu narav invaliditeta te ujedno upućujući na manjkavosti i štetnost neoliberalno-kapitalističke društvene konstelacije za razvoj društva i društvene pravednosti i jednakosti.

U konačnici, u skladu sa svim navedenim postavkama, takva bi kritička sociologija invaliditeta bila strukturirana oko sljedećih temeljnih ciljeva:

- uključivanje društveno određenih „tipova oštećenja“ u sociološke analize društva uz druge osi društvene nejednakosti poput spola, „rase“ i klase;
- kritika i dekonstrukcija opresivnih jezičnih obrazaca i praksi;
- otkrivanje, izazivanje i transformacija institucionaliziranog *ableisma*;
- analiza i kritika odnosa kapitalističkog načina proizvodnje i normativizirajućih društvenih praksa i politika;
- povezivanje življenih iskustava osoba s invaliditetom na mikro društvenoj razini s općim političko-ekonomskim i socio-kulturnim strujanjima u društvu na makro razini u svrhu otkrivanja temelja i mehanizama djelovanja *ableističkih* sila;
- stvaranje i otvaranje prostora komunikacije kao emancipatornog potencijala za osobe s invaliditetom.

2.3.1. Kritički studiji invaliditeta

Kritički studiji invaliditeta (eng. *critical disability studies* – CDS) predstavljaju nove pristupe u teoriji invaliditeta u koje su integrirane transformativne agende nužno povezane s postojećim uvidima iz postkolonijalnih, *queer*, feminističkih studija i kritičke teorije rase. Ujedno, kritički studiji invaliditeta uključuju i svojevrsnu kritiku te odmak od tradicionalnih vidova teoretiziranja i istraživanja u sklopu studija invaliditeta. Shildrick (2009,2012, prema Goodley, 2013: 632) tako smatra da kritički studiji invaliditeta „ponovno promišljaju konvencije, pretpostavke i aspiracije istraživanja, teorije i aktivizma u doba postmodernizma“, dok Meekosha i Shuttleworth (2009: 49) slično navode kako CDS uključuje „društvenu, političku i intelektualnu re-evaluaciju eksplanatornih paradigmi korištenih za razumijevanje življenog iskustva osoba s invaliditetom i potencijalne pristupe za društvenu, političku i ekonomsku promjenu.“ Goodley (2014: 14) pritom naglašava kako je ključna karakteristika CDS-a transdisciplinarnost u upućivanju na prepoznavanje povijesnih, kulturoloških, ekonomskih i političkih specifičnosti invaliditeta (Goodley, 2014: 18).

Ono što je zajedničko tlo, ali i mjesto razilaženja studija invaliditeta i CDS-a jest njihovo ishodište u kritici kapitalističkih uvjeta proizvodnje i alijenacije. Iako multidisciplinarni i objedinjuju multiple teorijske pozicije, činjenica je kako je ključan utjecaj marksističkih teorija na današnji razvoj kritičkih studija invaliditeta (Goodley, 2013: 632-633), ali se naglašava potreba za širenjem perspektiva na način da one uključuju kompleksnija i raznovrsnija konceptualna razumijevanja opresije nad osobama s invaliditetom, obzirom da, kako Goodley (2013: 632) navodi: „živimo u vrijeme kompleksnih identitetskih politika, velikih debata oko etike njege i zaštite, političkih i teorijskih apela važnosti tijela, u vrijeme ekonomskog pada koji vodi ponovnoj reformulaciji i rekonceptualizaciji invaliditeta.“ Meekosha i Shuttleworth (2009) tvrde kako je nerijetko kritička teorija u studijima invaliditeta bila upošljavana na krajnje ekonomski determinističan način, što je kočilo razvoj područja, ali i onemogućilo njegov potpuni emancipatorni potencijal. Izravno se naslanjajući na teorijske postavke kritičke teorije, Meekosha i Shuttleworth (2009: 52) navode četiri ključna principa za razvoj kritičkih studija invaliditeta: kritička teorija je nesvodiva na činjenice (kritika empiricizmu i pozitivizmu); kritička teorija povezuje teoriju s praksom u borbi za autonomno i participatorno društvo; kritička teorija je svjesna povijesnosti; kritička teorija se uključuje u kroskulturalnu komunikaciju. Stoga Goodley (2013: 634) navodi da je u proteklom desetljeću moguće prepoznati uzlaz kritičkih studija invaliditeta koji su manje centrirani oko materijalističkog imperativa a više otvoreni za teorijske razvoje postkonvencionalnih, postmodernih i poststrukturalističkih teorija (Goodley, 2013: 634).

Nadalje, Meekosha i Shuttleworth (2009: 50-51) u obliku kritike upućuju na preuzimanje jezika i koncepata iz studija invaliditeta od strane formalnih institucija, uključujući visoko školstvo, a u svrhu normalizacijskih učinaka. Oni navode kako takve institucije, s namjerom razvoja progresivnog tona, u svoje diskurse uključuju paradigme normalizacije i kvalitete života koje, iako se mogu nalaziti pod rubrikom studija invaliditeta, nose regulatorni i kontrolirajući ton, od kojeg se CDS žele distancirati. Takve paradigme u svojim temeljima sadrže premisu normativa normalnosti te mehanizme normalizacije kojima se normalnost postiže, održava i regulira. Stoga je upravo fokusiranje na, kako Goodley (2014: 134) navodi, „duboku podmuku narav normalnosti koja je endemska našoj kulturi“, umjesto podupiranja i pojačavanja utjecaja arena psihologije, terapije i rehabilitacije, unutar primarnog izazova kritičkih studija invaliditeta.

Još jedna od ključnih karakteristika CDS-a je društveno transformativna perspektiva koja je u pozadini istraživanja u ovom području (Meekosha i Shuttleworth, 2009: 55). Studiji invaliditeta su od početka zagovarali kritičku, emancipatornu orijentaciju razvoja područja, pa su se i u sklopu samog područja razvili različiti participatorni istraživački pristupi, osobito u 1980tim i 1990tim godinama (Meekosha i Shuttleworth, 2009: 55), a u UK-u su istraživači/ce razvili/e i nešto radikalniji pristup kojeg nazivaju emancipatornim istraživačkim pristupom i koji je temeljen na demokratizaciji istraživačkog procesa izravnim uključivanjem osoba s invaliditetom u sve faze istraživačkog procesa (Meekosha i Shuttleworth, 2009: 55). Svakako, bez obzira na pristup, kritička, emancipatorna orijentacija ostaje temeljna u istraživanjima u sklopu studija invaliditeta, a kritički studiji invaliditeta zagovaraju i širi, više eklektičan okvir kritičkih pristupa i u teoriji i u istraživanju.

Naposljetku, Minich (2016) predlaže razumijevanje kritičkih studija invaliditeta, umjesto kao teorijskog područja, kao metodologije usmjerene na istraživanje i podučavanje. Takva metodologija prema Minich mora imati potrebu radikalno prekinuti multiple sociopolitičke ideologije koje pripisuju veću vrijednost nekim tijelima i umovima nego drugima, umjesto da proizlazi iz usko definiranih pojmova invaliditeta, a mora biti i predana pristupačnosti.

Neke od osnovnih odrednica i popratnih koncepata kritičkih studija invaliditeta prema Goodleyju (2013, 2014) te Meekoshi i Shuttleworthu (2009), od kojih će neke ujedno biti i od ishodišne važnosti za istraživački dio ovog rada, čine: kritika binarnom načinu razmišljanja; važnost tijela i tjelesnosti u teoriji; intersekcionalnost; sklop moć/znanje i biomoć te CDS kao globalni studiji.

Jednu od temeljnih okosnica CDS-a tako čini odmak od *binarnog načina razmišljanja*, koji je pod kritikom brojnih feminista/kinja, autora/ica iz područja kulturnih studija i postmodernista/kinja (Meekoshi i Shuttleworthu, 2009: 50). Takvo binarno razmišljanje u kontekstu invaliditeta odnosi se na binarne opozicije oštećenje/invaliditet, normalno/abnormalno i brojne druge. Svakako, kako i sami autori Meekosha i Shuttleworth (2009: 50) ističu, kritički studiji invaliditeta se nastavljaju razvijati u skladu s ključnim idejama i konceptima invaliditeta razvijenih u okviru socijalnog modela, pritom se koristeći poststrukturalističkom kritikom u izazivanju binarnog načina razmišljanja i modela invaliditeta, a u svrhu širenja koncepcije studija

invaliditeta da uključuje ispitivanje diskursa i kulturnih značenja i teoretizacija različitosti (Meekosha i Shuttleworth, 2009: 56). Corker (1998, 1999, prema Meekosha i Shuttleworth, 2009: 56) se tako zalaže za dijaloški odnos između oštećenja i invaliditeta bez analitičke privilegiranosti jednog nad drugim, i to u okviru šireg pristupa koji dosadašnjoj preokupaciji strukturom dodaje diskurzivnu teoriju komunikacije. Danford i Rhodes (1997: 360) se bave kritikom dihotomije mogućnosti/nemogućnosti (sposobnosti/nesposobnosti) smatrajući je mjestom gdje se pretpostavljeno razlikovanje ljudskih kategorija „mogućnost“ i „nemogućnost“ ili „normalno“ i „nenormalno“ urušava samo u sebe, odnosno, gdje se praktična logika sortiranja razbija (Danforth, Rhodes, 1997: 360). Prema Danforthu i Rhodesu (1997: 360), autentičnost i stvarnost razjedinjenosti konstrukata mogućnosti i nemogućnosti leži na logici dijagnostičke evaluacije kao sredstva razlikovanja, pa je prema njima „cilj dekonstrukcije invaliditeta rastavljanje logičke skele koja podupire dijagnostički proces, demonstrirajući na taj način inherentno nevaljano rasuđivanje te procedure.“ Danforth i Rhodes koriste dijagnozu kao temelj njihove analize, međutim, njihova kritika odnosi se na puno širu problematiku razlikovanja mogućnosti/nemogućnosti. Hughes (2005: 82) također smješta medicinsku dijagnostiku u fokus svoje kritike distinkcije normalnog i patološkog, abnormalnog, koja za njega održava invaliditet kao oblik moći koji doprinosi oblikovanju identiteta, ali i uspostavlja oštećenje kao nužan i dovoljan uvjet tom identitetu. Prema Hughesu upravo ta distinkcija uspostavlja dualističku logiku koja legitimira invalidaciju ljudi na temelju tjelesnih različitosti iz medicinski proizvedene norme te valorizira režime istine unutar koje oštećenje krši biološke zakone prirode. Stoga je, u kritičkom pristupu materiji u okviru CDS-a važno upućivati ne samo na elemente opresije koja djeluje kroz jezične prakse i obrasce, već i otkrivati filozofske i ideološke temelje binarnog načina oblikovanja takvog opresivnog jezika kao odraza društvenih struktura i praksa.

Nadalje, studiji invaliditeta su povijesno bili fokusirani na prekidanje veza između tijela i invaliditeta, budući su upravo biološko-medicinske definicije invaliditeta kao individualne tjelesne patologije bile u temeljima društvene opresije nad osobama s invaliditetom. Stoga se u radovima teoretičara/ki u okviru kritičkih studija invaliditeta javlja potreba za *vraćanjem tijela* u teoriju, a popraćeno uvidima iz suvremenih teorija tijela. S obzirom na radikalno društveno-konstruktivističke perspektive kojima su obilježeni studiji invaliditeta, Ghai (2006, 147, prema Goodley, 2013: 635) navodi kako postoji rizik da tijela s invaliditetom zbog obestjelesnih

konstrukcija oko njih postanu potpuno nevidljiva. Shildrick (2009, prema Goodley, 2013: 635) stoga, kroz postkonvencionalistički pristup odbija simplificirane biološko/društveno podjele te vidi tijelo kao „kompleksno mjesto kulturne i korporealne proizvodnje.“ Nadalje, fenomenološki istraživači/ce poput Michalka (1999, prema Goodley, 2013: 635) navode kako tijela i značenja tijela življenjem u određenom društvenom okruženju bivaju konstantno preoblikovana i preinačena. Za poststrukturaliste/kinje poput Braidotti (2003: 44, prema Goodley, 2013: 636) tijela nisu ni biološke ni društvene kategorije, već ih ona konceptualizira kao sučelja, područja gdje se se presijecajući materijal i simboličke sile spajaju; sučelje gdje se multipli kodovi spola, klase, dobi, „rase“ upisuju. Stoga je povratak korporealnosti u teoriju, kao odgovor na dominantno ignoriranje tijela u dosadašnjem teoretiziranju, a u svrhu ostvarivanja potpunije konceptualizacije invaliditeta koja obuhvaća materijalne i diskurzivne prakse, jedna od ključnih stavki CDS-a. Uključivanje tijela u suvremene tokove misli o invaliditetu otvara prostor i za analize politika emocija, odnosno otkrivanje novih znanja proizašlih iz analiza odnosa emocija, tijela i društvenog okoliša, kao i za analizu društvenih aparata i mehanizama regulacije tih istih emocija i tijela i njihovih međuodnosa.

Također, ključan koncept za CDS predstavlja i Foucaultovo inovativno razumijevanje sklopa *moć/znanje* jer pomaže u radikalnom preispitivanju modernih institucija i praksa općenito shvaćanih kao „njegujućih i dobronamjernih“ te otkriva tehnologije i procedure koje klasificiraju, normaliziraju, upravljaju i kontroliraju tjelesne subjekte (Foucault, 1978; Burchell, Gordon i Miller, 1991, prema Meekosha i Shuttleworth, 2009: 57). *Moć/znanje* objašnjava kako su, prema Foucaultu (Thomas, 2007:37), sustavi znanja – diskursi, i moć, u odnosu povratne sprege gdje se moć koristi znanjem, ali ga ujedno i proizvodi i oblikuje. Osim toga, a u skladu s novim disciplinarnim mehanizmima kapitalističke ere, Foucault (1978, prema Meekosha i Shuttleworth, 2009: 57) proširuje tradicionalno shvaćanje moći s konceptom *biomoći*⁹, koja predstavlja set procedura i praksa koje kroz norme objektiviziraju i pokušavaju mjeriti, predviditi i upravljati tijelima i ponašanjima individua i populacija. Ono što je pritom prema Meekoshi i

⁹ Foucault na svom predavanju 17.3.1976. (prema Tremain, 2005: 4) navodi kako se bio-moć kao nova tehnologija moći, počinje uspostavljati u kasnom osamnaestom stoljeću, kada uključuje set mjerenja poput odnosa rođenja i smrti, stopa reprodukcije te plodnosti populacije. Ti su procesi, zajedno sa cijelim setom povezanih ekonomskih i političkih problema, postali prvi objekti znanja bio politika i meta koju bio politike pokušavaju kontrolirati. U tom povijesnom trenutku su i demografičari počeli mjeriti ove fenomene u statističkim pojmovima (Foucault, 2003: 238-263, prema Tremain, 2005: 4).

Shuttleworth (2009: 57) važno zapamtiti jest da razumijevanje načina na koji funkcionira biomoć uključuje ne samo legitimne i otvorene oblike kontrole, već i mikropolitike moći u kojima su ljudska bića u suradnji sa svojom podčinjenošću. Biomoć, dakle, upravlja kroz tehnike vanjskog nadzora i unutarnje samoregulacije (Thomas, 2007: 37). Foucault je centralnima normalizirajućim silama smatrao medicinske diskurse, s obzirom na medicinu kao jednu od autoritativnih društvenih institucija koja vrši vanjski nadzor, ali i promovira samoregulaciju tijela (Thomas, 2007: 37). Tako je medicina, zajedno s drugim aparatima podignutim u svrhu zaštite dobrobiti generalne populacije, vršila tehnologije moći usmjerene na život u obliku kreiranja, klasificiranja, kodificiranja, upravljanja i kontroliranja društvenih anomalija kroz koje su neki ljudi odvajani od drugih i objektivizirani kao fizički oštećeni, ludi, hendikepirani, mentalno bolesni, retardirani i gluhi (Tremain, 2005: 6). Tremain (2005: 6) stoga navodi kako nam rad na analizi biomoći i dualne prirode subjekata može pomoći otkriti kako su osobe s invaliditetom „postupno, progresivno, stvarno i materijalno konstituirane kroz multiplicitet organizama, sila, energija, želja, misli...” (Foucault, 1980: 97, prema Tremain, 2005: 6). Za Foucaulta je, nadalje, kao i za CDS, pojam biomoći u neraskidivom odnosu sa liberalizmom i vladanjem sobom i drugima (eng. *governmentality*), gdje se takve prakse vladanja ne bi trebale razumjeti samo kao zabrane i kazne generirane od strane države i globalne mreže društvene, ekonomske i političke stratifikacije, već i normalizacijske tehnologije koje olakšavaju sistematsku objektivizaciju subjekata (Tremain, 2005: 9), odnosno, bilo koju aktivnost koja utječe na nečije ponašanje ili ponašanje drugih (Tremain, 2005: 18). Ono što je pritom za Foucaulta u objašnjavanju modernih oblika vladanja i biomoći bilo centralno, jest ukazivanje na ključnu ulogu normi (Tremain, 2005:18). Naposljetku, prateći Foucaultov argument o tome kako „povijest načina objektivizacije ... transformira ljudska bića u ljudske subjekte“ (1983: 208, prema Hughes, 2005: 83), Hughes (2005: 83) zaključuje kako su kroz modernost osobe s invaliditetom bivane zaustavljene i ponižavane razinom nadzora bez povijesne paralele.

Patologizirani medicinom, zarobljeni u 'posebnim' prostorima disciplinarnom moći, normalizirani strategijama rehabilitacije: to je moderna povijest invaliditeta, ona koja Foucaultov (1979) opis velikog ograničenja i 'tjelesnog društva' (sa svojim tehnikama koje podupiru i moderni kapitalizam) čine moćnim konceptualnim okvirom koji će nastaviti animirati debate u studijima invaliditeta (Hughes, 2005: 83).

Nadalje, kritički studiji invaliditeta, iako s konceptom invaliditeta kao ishodišnom točkom, naglašavaju *intersekcionalnost* kao jedan od ključnih aspekata suvremene teorije invaliditeta, pa Goodley (2013: 632) tako invaliditet vidi kao „prostor iz kojeg razmišljati o političkim, teorijskim i praktičkim problemima koji su relevantni svima“. Intersekcionalnost pritom predstavlja promišljanje o „rasno“, klasno, rodno, dobno i na druge načine određenom iskustvu invaliditeta (Meekosha i Shuttleworth, 2009: 61), ali i promišljanje o tome kako svaki marker različitosti utječe na konstituciju drugoga, što uključuje ozbiljne razgovore o sociokulturnim kategorijama i pitanjima o tome kako invaliditet, rod, „rasa“, seksualnost i klasa konstituiraju ili kontradiktiraju jedno drugo (Goodley, 2013: 636-637). Goodley (2011: 35, prema Goodley, 2013: 637), primjerice, navodi kako su povijesno invaliditet i feminitet bili usklađeni kroz kategorizaciju „ludih, loših ili bolesnih ženskih tijela“ kroz uvjete poput predmenstrualne tenzije, histerije, postporođajne depresije i drugih stanja. Invaliditet je stoga konstruiran kroz izravne rakurse do rodnihi normi i seksističkih praksi (Goodley, 2013: 637). Brojne feminističke aktivistkinje, ujedno i osobe s invaliditetom, identificirale su svoj socioekonomski status kao niži od onog muškaraca s invaliditetom, a lošiji položaj prepoznale su i u svakoj drugoj sferi suvremenog društvenog života, što dovodi do koncepta „višestruko nepovoljnog položaja“, pojma koji, prema Meekoshi i Shuttleworthu (2009: 58), ali i čitavom nizu feminističkih teoretičara/ki, ne objašnjava u potpunosti i adekvatno kompleksnu i slojevitu mrežu značenja uključenu u invaliditet i rodno određeno iskustvo. Tako je nedostatak teorijske sofisticiranosti u analiziranju multiplosti nepovoljnih položaja doveo do razvoja koncepta intersekcionalnosti. Nirmala Erevelles (2000: 43, prema Meekosha i Shuttleworth, 2009: 62) istražuje intersekcionalnost „rase“, klase, roda i invaliditeta te tvrdi kako se invaliditet koristio u puno širem smislu kako bi omogućio akumulaciju bogatstva od strane kapitalističkih klasa. Ona tvrdi kako se invaliditet koristio da bi podržao specijalne obrazovne programe koje učenike opresivno obilježene „rasom“, klasom i rodnom pripisuju nižim razinama u okviru obrazovnog matriksa. Osobe s invaliditetom tako uz druge „podčinjene“ dijele prostor Drugoga u odnosu na dominantog koji je utemeljen na vrijednostima *ableisma*, heteronormativnosti, odraslosti, bijelog Europljanina/ke i Sjeverno Amerikanca/ke te vrijednosti nacija visokog prihoda (Goodley, 2013: 637). U okviru CDS-a je, prema Meekoshi i Shuttleworth (2009: 61) intersekcionalnost bitna u kritiziranju simplističkih pristupa identitetu, a osobito naglašavaju i politički potencijal intersekcionalnog pristupa u procesu izgradnje koalicija. Značajni uvidi iz feminizma, kritičke

teorije rase, teorije queer-a i postmoderne misli izazivaju pitanja identiteta i identitetskih politika, problematizirajući statične i singularne koncepcije identiteta i zaokret u više fluidno i kontekstualno razumijevanje (Meekosha i Shuttleworth, 2009: 60). Odbacujući mi/oni dihotomije i prepoznavajući unutargrupne različitosti, ove su perspektive preispitivale korisnost identiteta te raspravljajući kako identitetske politike mogu pojačavati opresivne strukture u društvu. Ipak, Meekosha i Shuttleworth (2009: 61) naglašavaju kako je u razumijevanju identiteta u odnosu na oštećenje/invaliditet kao kontekstualnog, fluidnog, multiplog i intersekcionalnog, nužno zadržati okvir socijalnog modela invaliditeta i referirati se na strukturalne uvjete onemogućavanja, umjesto razvodnjavanja percepcije procesa i struktura opresije.

Naposljetku, autori/ce poput Goodleyja (2013, 2014) i Meekoshe i Shuttleworth (2008) smatraju da CDS trebaju biti *globalni kritički studiji invaliditeta*, na način da u teorijskom poopćavanju i praktičnom povezivanju prepoznaju specifične društveno povijesne uvjete opresije uz šira razmatranja globalizacije strukturalnog onemogućavanja u odnosu na osobe s invaliditetom. Kako, prema Goodleyju (2014: 18), čitav niz autora navodi, različiti tipovi kolonijalnih povijesti i patnje domorodačkih skupina i akutni uvjeti siromaštva dovode i do različitih razumijevanja invaliditeta i strukturalnog onemogućavanja, pa stoga kritički studiji invaliditeta imaju za cilj povratiti kulturni senzitivitet. Meekosha (2008, prema Goodley, 2013: 638) tako propitkuje implicitne vrijednosti studija invaliditeta sjeverne hemisfere, uključujući tvrdnju univerzalnosti, čitanje iz metropole i projekcija na periferiju, naglasak na važnosti sjevernih feudalno/kapitalističkih oblika proizvodnje, kolonijalizam psihičkog, kulturnog i geografskog života na jugu od strane sjevera te ignoriranje pozicija otpora podčinjenih s globalnog juga. Stoga je i u analizi i teoriji invaliditeta u kontekstu Hrvatske nužno uvrstiti specifične i povijesno kontekstualizirane ekonomske, političke i kulturne odrednice koje su, iako oblikovane globalnim silama, ujedno i same stvarale i oblikovale vlastite načine društvenog pozicioniranja invaliditeta. Usprkos manjku teorijskih i empirijskih radova iz kritičke perspektive studija invaliditeta na području Hrvatske, ti načini, odnosno, dominantne paradigme invaliditeta vidljive su kroz društvene procese i prakse materijalizirane u jeziku, fizičkom okolišu te politikama i dokumentima. Nadalje, Meekosha i Shuttleworth (2009: 63) kritiziraju studije invaliditeta koji su u većoj mjeri izignorirali koncepte usko povezane s procesima globalizacije i kolonijalizacije poput „rase“, rasizma i nacionalizma kao dominantnih sila te

nadodaju kako teorija invaliditeta ostaje etnocentrična te dominirana agendom globalnog sjevera. Osim toga, postkolonijalni studiji su razvili i niz teorijskih i metodoloških alata za objašnjavanje društvene pozicije podčinjenih, poput koncepta internalizirane opresije, naširoko korištenom u CDS-u. Fanon (1970, prema Meekosha i Shuttleworth, 2009: 62-63) je tako opisao kako je upravo internalizacija hegemonijskih ideologija dominantnih grupa od strane onih kojima se dominira ključan element u održavanju koloniziranih u podčinjenoj ulozi. Svakako se ograđujući od simplificiranih analogija i uzimajući u obzir kompleksnost identitetskih pozicija, autori/ce iz područja CDS-a se služe konceptom internalizirane opresije kako bi, prema Charltonu (2000: 74, prema Meekosha i Shuttleworth, 2009: 63), pojasnili način na koji osobe s invaliditetom osjećaju alijenaciju od svojih tijela, seksualnosti i od ostalih u društvu.

2.3.2. Kritički studiji *ableisma*

Unutar kritičkih studija invaliditeta, autori/ce poput Campbell i Wolbring (prema Goodley, 2014: 22) otvaraju teorijski prostor za kritičku analizu *ableisma*, pomičući fokus analize s mehanizama izravnog onemogućavanja i diskriminacije do slojevitijeg istraživanja epistemologija i ontologija *ableisma* (Campbell, 2009: 3), odnosno, postavki i praksa (de)privilegiziranja i razdvajanja, inherentno i duboko sadržanih unutar dominantnih diskursa. Kako Goodley navodi, njihov rad nadopunjava istraživanja iz kritičkih studija invaliditeta koja su se bavila temama poput sposobnih i standardiziranih tijela, normalnosti te osoba sa/bez invaliditeta (Goodley, 2014: 22), a rad autorice Fione Kumari Campbell (2009, prema Goodley, 2013: 637) ističe i kao osobito elegantan primjer interseksionalnosti. *Ableism* je utemeljen na idejama o normalnosti i stoga Campbell (2009: 4) smatra kako bi istraživači trebali gledati na invaliditet kao na proizvodnju, izvođenje i održavanje *ableisma*, a i Davis (1995: 23) poziva istraživače da se ne fokusiraju u potpunosti na konstrukciju invaliditeta koliko na konstrukciju normalnosti, kao protuteže invaliditetu – abnormalnosti, budući da je problematičan upravo način na koji je normalnost konstruirana kako bi kreirala „problem“ osobe s invaliditetom. Tradicionalno su se studiji invaliditeta fokusirali na iskustva osoba s invaliditetom kako bi se demonstrirao opresivan i onemogućujući društveni utjecaj radije nego na razumijevanje, motivaciju i pregovaranje privilegiranih subjekata budući da oni kreiraju „Inferiornog Drugog“ (Campbell, 2009: 4). Studiji *ableisma* stoga istražuju načine na koje „koncepti dobrobiti, ranjivosti i manjkavosti cirkuliraju u društvu i utječu na ekonomske, društvene, legalne i etičke

odluke“ te se tako kroz kritičke studije *ableisma* može analizirati kako se normativna sposobna tjelesnost privilegizira i održava, bez nužnog fokusa na invaliditet (Campbell, 2013: 5).

Ableism je sustav uzročnih odnosa koji proizvodi procese i sustave posjedovanja prava i isključenosti (Campbell, 2013, prema Campbell, 2013: 2). Ta uzročnost potiče uvjete mikroagresije, internaliziranog ableisma i u tom laktarenju, ideje (ne)opterećenja. Kao sustav praksi dijeljenja, ableism uspostavlja reifikaciju i klasifikaciju populacija. Ableistički sustavi uključuju diferencijaciju, rangiranje, negaciju, označavanje i prioritizaciju osjetnog života (Campbell, 2013, prema Campbell, 2013: 2). Kao takav predstavlja korisnu shemu za preoblikovanje i razumijevanje (in)validiteta, kapaciteta i strategija intervencije u životima osoba s invaliditetom. Revidiranje statusa osoba s invaliditetom iz perspektive ableisma kao matriksa moći i ableističkih odnosa kao uvjeta angažmana od strane individua i zakona može problematizirati hegemonijski okvir osoba s invaliditetom kao 'ranjivih' legalnih subjekata. Tada se alternativno možemo fokusirati na ono za što mislim da je konstruktivniji okvir, onaj prekarnosti. Studiji ableisma mogu asistirati u skidanju maske 'dobrog imperijalizma', sudske prakse informirane diskursima njege i zaštite te uspostaviti alternativne načine pregovaranja iskustva invaliditeta u okviru legalnog sustava (Campbell, 2013: 2).

Campbell (2001: 44, prema Campbell, 2009: 5) također navodi kako se *ableism* odnosi na „mrežu uvjerenja, procesa i praksi koje proizvode posebnu vrstu sebstva i tijela (korporealni standard) koje je projicirano kao savršeno, vrsti svojstveno i prema tome suštinsko i potpuno ljudsko.“ Konceptualizirajući *ableism* na ovaj način, Campbell izaziva ontološke temelje *ableisma* koji idealiziraju stabilnost, savršenstvo i normalnost, a invaliditet smještaju kao niže stanje bivanja čovjekom. Wolbring (2011) također kritizira ontološke pretpostavke invaliditeta navodeći kako ne samo da se u *ableističkom* sustavu njeguju određena tijela i sposobnosti, već se one označavaju kao esencijalne dok se nedostatak istih smatra devijacijom i problematičnim, čime se sub-normativne biološke strukture, one koje ne posjeduju očekivane setove sposobnosti te nisu u stanju ispunjavati očekivane zahtjeve, označava kao manjkave, što u konačnici rezultira i nejednakim društvenim tretmanom i pozicioniranjem. Prema tome, kao što i Davis (1995: 2) navodi, sam koncept invaliditeta regulira i tijela osoba s invaliditetom kao i tijela onih koji se smatraju „normalnim“, na isti način kao što i konceptualizacija rase, klase i roda oblikuje živote

onih koji nisu crni, siromašni ili žene. „Zapravo je sam koncept normalnosti pomoću kojeg većina ljudi po definiciji oblikuje svoje postojanje, neraskidivo vezan uz koncept invaliditeta, ili, koncept invaliditeta je funkcija koncepta normalnosti“ (Davis, 1995: 2).

U skladu s tim, dva su osnovna elementa središnja režimu *ableisma* prema Campbell (2009: 7): (1) ideja o normativu i normativnoj individui te (2) provođenje „konstitucionalne podjele između savršene naturalizirane čovječnosti i nenormalnog, nezamislivog, kvazi ljudskog hibrida pa prema tome i ne-čovjeka“ (Campbell, 2009: 7). Zapravo se, kao logičan slijed operacionalizacije norme normalnosti/čovječnosti, stvara konstitutivni dimorfizam koji u konačnici proizvodi invaliditet kao negativnu ontologiju bivanja. Kako Titchkosky (2001, prema Burch i Sirotkin, 2018: 242) navodi: „U namjeri da započne normu, *ableism* fetišizira objektivizam i stvara binarne hijerarhije mogućnosti/sposobnosti.“, pa se stoga, prema Davisu (1995: 23), u pokušaju razumijevanja invaliditeta ili invalidnog tijela, treba vratiti upravo konceptu norme, odnosno normalnog tijela¹⁰. Ono što također treba naglasiti kada se govori o ideji normalnosti, jest da ona treba biti povijesno kontekstualizirana (Davis, 1995: 49), odnosno, shvaćena kao proizvod određenog društveno-povijesnog trenutka. Prema Davisu (1995: 49), ideja normalnosti je dio ideje progresa, industrijalizacije i ideološke konsolidacije moći buržoazije te su „implikacije hegemonije normalnosti duboke i protežu se u samo središte kulturne proizvodnje“. *Ableism* se, stoga, temeljen na premisi normalnosti, odnosi na sustav koji privilegira, idealizira i favorizira normativna tijela i umove; u skladu s tim organizira prostorne okoliše i institucije te utječe, ali i biva pod utjecajem širih neoliberalnih i naprednih kapitalističkih oblika proizvodnje.

Kako bi opisala efekte *ableisma* Campbell (2013: 10) koristi termin onto-nasilja pod kojim smatra fizičko ili psihološko nasilje koje je napad na nečije bivstvo ili osjećaj samovrednovanja. Usto Campbell navodi tri ciklička i dijalektička odnosa onto-nasilja: mikroagresije, internalizirani *ableism* i ideja/misao opterećenja.

¹⁰ Kako Davis (1995: 23) navodi, treba naglasiti kako je sama ideja norme odlika određenih oblika društva. Društveni procesi onemogućavanja na bazi invaliditeta su došli s industrijalizacijom i sa setom praksa i diskursa koji su povezani s idejama kasnog osamnaestog i devetnaestog stoljeća o nacionalnosti, „rasi“, rodu, kriminalnosti, seksualnoj orijentaciji itd. (Davis, 1995: 23).

Mikroagresije uključuju ponižavajuće implikacije i druge suptilne uvrede usmjerene prema manjinama obično u odnosu na rod, „rasu“ i religijsku razliku, seksualnu orijentaciju i status invaliditeta (Solorzano, 1998, prema Campbell, 2013: 11). Tako u kontekstu mikroagresija i invaliditeta svakodnevna iskustva buljenja, omalovažavanja, indiferentnosti i hostilnosti prema osobama s invaliditetom temeljene na pretpostavljenoj razlici, „učinkovito korumpiraju suštinu osjećaja pripadnosti civilnom društvu“ (Keller i Galgay, 2010, prema Campbell, 2013: 11).

Nadalje, Campbell (2013: 11) navodi *internalizirani ableism* kao posljedicu ideje invaliditeta kao ne-zdravlja, što je praksa koja konstantno pregovara, oblikuje i formira individu. Internalizirani *ableism* je reakcija na opresiju koja izvire izvan grupe i rezultira u tome da članovi grupe osjećaju prezir prema samima sebi i drugima u grupi, kriveći sebe za svoj nepovoljni položaj umjesto shvaćanja kako su takvi stavovi konstruirani unutar njih od strane opresivnog socio-ekonomskog političkog sustava (Campbell, 2013: 11). Internalizirana opresija oblikovana je unutar pojedinca opresivnim društveno političkim sustavima (Kovel, 1970: 1, prema Campbell, 2009: 21).

Internalizirana opresija nije uzrok našeg lošeg odnosa društva prema nama; ona je posljedica takvog odnosa. Ne bi postojala bez stvarne eksterne opresije koja oblikuje društvenu klimu unutar koje postojimo. Jednom kada se opresija internalizira, malo je snage potrebno da nas se održi podređenima. Mi čuvamo unutar nas patnju i sjećanja, strahove i zbunjenosti, negativne slike sebe i niska očekivanja, pretvarajući ih u oružja pomoću kojih se svakodnevno ponovno ozljeđujemo (Marks, 1999: 25, prema Campbell, 2009: 16).

S druge strane, treba naglasiti i kako se internalizirani *ableism* ne događa samo u slučaju osoba s invaliditetom, već da on i kod osoba bez invaliditeta potiče osjećaj superiornosti te osnažuje. Upravo na takav način, u okviru kritičke teorije rase autor Watts-Jones (2002: 592, prema Campbell, 2009: 21) navodi kako internalizirani rasizam za osobe europskog kršćanskog porijekla predstavlja „iskustvo samoveličanja na osobnoj, socio-kulturnoj i institucionalnoj razini“, dok internalizirani rasizam kod osoba druge boje kože inducira samo mučenje i otuđenje.

Konačno, osobe s invaliditetom se, nerijetko na multiplim frontovima, izravno smješta u kategoriju *društvenog opterećenja*, pod pretpostavkom da idealni građanin ili radnik nije teret,

odnosno da nema prepreka, pa time nije ni ranjiv, što se svodi na bijelog, tjelesno sposobnog muškarca, bez žene i djece (Campbell, 2013: 12). Koncept ranjivosti i ranjivih društvenih skupina u takvoj formulaciji naglašava manjkavost, ovisnost i subordinaciju osoba s invaliditetom te kao takav „proizvodi patnju koja ponižava i omalovažava“ (Campbell, 2013: 10).

Kao što je ranije navedeno, *ableistički* sustav uključuje prakse i procese diferencijacije, rangiranja, negacije, označavanja i prioritizacije života, koje djeluju u službi održavanja norme, a upisane su u i reproducirane diskursom općenito, i specifičnim elitnim diskursima. Legalni diskursi, u skladu s autorizirajućom moći prava, imaju kritičnu ulogu u održavanju procesa razlikovanja i rangiranja u sistemskom kodu *ableisma*. Sam zakon ne samo da regulira konstitutivnu podjelu mogućnosti/sposobnosti i invaliditeta, već jurisdikcijski sustavi misli određuju definicije različitosti, građanstva i društvene inkluzije u okviru domaćih i međunarodnih zakona (Campbell, 2013: 15). Invaliditet je tako, usprkos pomacima u osiguravanju jednakih prava i zaštite protiv diskriminacije, u prakse i efekte zakona upisan kao negativna ontologija (Tremain, 2005: 16), obilježen biomedikalizmima, opisan u kontekstu binarnih konstrukcija ljudskosti te impliciran u idejama imperativne tjelesne sposobnosti, normalnosti i neoliberalnih očekivanja. Ideje normalnosti i mogućnosti/sposobnosti su naznake konceptualnih okvira zakona te su pojačane vjerom u legalnu autonomiju koja osigurava sigurnost reda, moralni pluralizam i predvidljivost (Douglas-Scott, 2013, prema Campbell, 2013: 14-15). Uloga biomedikalizama se, prema Campbell (2009: 32), u suradnji s regulativnim aspektima zakona može pronaći u brojnim legalnim definicijama invaliditeta. Tako je invaliditet i u okviru legalnih definicija u Republici Hrvaskoj reduciran na dijagnostičke tipove te se osoba s invaliditetom prema prijedlogu nadležnog liječnika o pripadajućem postotku invalidnosti smješta u odnosu na svoja građanska prava i obveze. Drugim riječima, kako Campbell (2009: 36) navodi, da bi osoba s invaliditetom došla do podrške, prilagodbe ili individualizacije, potrebno je da u potpunosti preuzme ulogu bolesnika (eng. *sick-role*) te dovede svoje stanje u legalne okvire dokumentima, odnosno, da se svim tim postupcima prilagodi *ableističkim* diskurzivnim normama. Prema tome, nužnost preuzimanja narativa patnje označava invaliditet kao inherentno negativno stanje (Campbell, 2009: 36). Pravni, regulatorni okvir tako ne uspijeva adekvatno

odgovoriti na materijalnu stvarnost, obzirom da su stanja invaliditeta i zdravlja daleko dvosmislenija i ambivalentija od onoga što sugeriraju uspostavljene zone.

Kontinuum zdravlja-invaliditeta je kontinuirano posredovan kontekstom, uvijek je fluidan i oscilirajući u odnosu na i unutarnje (organske) i vanjske (okolišne) stresore i kulturne modalitete. Zakonu je nelagodno s tijelima koja cure ili su propustljiva, osobito ona koja su debela, ranjena/tužna, bolesna, umiruća, ovisna te djeluju nepostojana. (Chambell, 2009: 32).

Campbell (2005: 126) ističe i kako povećani naglasak na prinudne strategije normalizacije, omogućene upravo kroz različite legalne režime regulacije invaliditeta, pokazuje kako neoliberalna društva tonu u pozitivistički, *laissez-faire* oblik eugenike, iako pod krinkom liberalnog obećanja „izbora“ i „slobode“. Legalne tvorenice „invaliditeta“ tako, prema Campbell (2005: 126), djeluju poticajno u smjeru logike i neutralnosti imperativne sposobnosti u okviru praksa neoliberalnih sloboda i simultano promoviraju iluziju inkluzije. Tako se i inkluzivni pristup, u načelu temeljen na demokratskim idejama ravnopravnosti i građanstva, realizira kroz politički korigiran jezik, načelnu legalnu prepoznatost i izuzetost te povećanu fizičku integriranost te dokazuje u brojčanim pokazateljima uključenosti, dok implicirani *ableism* upisan u legalne okvire kroz procese ontološkog razdvajanja nastavlja naglašavati nužno podređen i manjkav status invaliditeta. Naposljetku, liberalizam se općenito, kao dominantna ideologija i princip društvene organizacije, teško nosi s invaliditetom, obzirom da sam pristup liberalizma invaliditetu uključuje *ableističke* pretpostavke koje konceptualiziraju invaliditet kao oblik nesreće te privilegizira normalnost nad onim što se smatra abnormalnim, pa je stoga i cilj kritičke teorije invaliditeta izazivati ove pretpostavke (Devlin i Pothier, 2006: 2) ili, Davisovim (1995: 49) riječima, preokrenuti hegemoniju normalnog i raditi na uspostavi alternativnih načina razmišljanja o abnormalnom.

3. Studenti s invaliditetom u visokom školstvu ili visoko obrazovanje na sjecištu *ableisma* i neoliberalne političke ekonomije

Kada je u pitanju način re(produkcije) i održavanja *ableisma* u društvu, zasluge odlaze svim temeljnim društvenim institucijama od obitelji do političkih, ekonomskih, kulturnih i religijskih institucija, međutim, s obzirom na njihov autorizirajući i legitimizirajući status u odnosu na znanja koja cirkuliraju i opće su prihvaćena u određenim društvenim kontekstima, a i ključnu ulogu u odnosu s ekonomijom u kontekstu suvremenog društva znanja, obrazovne institucije u postavljanju temeljnih definicija invaliditeta, osobe s invaliditetom te koncepata poput normalnosti, zdravlja i bolesti te ljudskog i neljudskog, imaju odlučujući utjecaj.

Sama proizvodnja znanja je u velikoj mjeri institucionalizirana, a najvećim dijelom se odvija u kontekstu visokoškolskih ustanova odakle se to znanje širi u sve one institucije koje traže društvenu legitimaciju (Gibbons i dr., 1994, prema Oliver 1995: 3). Kako navodi Marčević (2015: 44), „u društvu znanja, sveučilišta i ostale ustanove terciarnog obrazovanja ključno su mjesto stjecanja, prenošenja i stvaranja tog resursa.“ Pritom su obrazovni sustavi neodvojivi od ostalih društvenih elemenata na način da utječu, ali i bivaju pod utjecajem istih, konstantno tako pregovarajući i nanovo oblikujući društvo kao cjelinu.

Osim ključne uloge obrazovnih sustava u diskurzivnoj proizvodnji i održavanju društvenih nejednakosti, obrazovanje je i moćan alat u klasnoj reprodukciji i (p)održavanju nejednake distribucije bogatstva. Tako djeca iz siromašnih obitelji i drugih društvenih skupina često nazivanih „ranjivim“ imaju znatno veću vjerojatnost ranijeg napuštanja obrazovanja, čime su smanjene njihove mogućnosti zapošljavanja i pojačana opasnost od ostajanja u socijalnoj isključenosti (UNDP Hrvatska, 2006, prema Farnell, T., 2012: 17). Usto se naglašava da je najsnažniji čimbenik kvalitetnog početka karijere završeno visoko obrazovanje, dok je završavanje srednjeg obrazovanja ključan uvjet za socijalnu uključenost (Matković, 2009, prema Farnell, T., 2012: 17). U hrvatskom su kontekstu pojedine skupine mladih zakinite u ovom segmentu, primarno mladi sa značajnijim zdravstvenim teškoćama i invaliditetom, zatim djeca bez roditeljske skrbi, etničke manjine, (Matković, 2009, prema Farnell, 2012: 17) te osobe nižeg socioekonomskog statusa (Farnell, 2012: 17).

3.1. Neoliberalni uvjeti visokog obrazovanja; postsocijalistički kontekst

Tradicionalno se visoko obrazovanje smatralo mjestom poučavanja i istraživanja te primarnim izvorom novog znanja (Marcelić, 2015: 41). S povijesnim promjenama, primarno političko-ekonomske prirode, mijenjala su se i razumijevanja uloge sveučilišta u određenom društvenom kontekstu. Ograničen pristup visokom obrazovanju tradicionalnog, humboldtovskog tipa (Marcelić, 2015: 41) po klasnom, „rasnom“, rodnom ili meritokratskom ključu, također uvjetovanom ranije navedenim osima različitosti, doveo je do ekskluzivističke i elitističke forme visokog obrazovanja te, u konačnici, ekskluzivistički i elitistički određenog znanja. U razdoblju poslije Drugog svjetskog rata, zajedno sa širenjem visukoobrazovnog sustava, došlo je do novih razumijevanja uloga obrazovanja te pomaka s pristupa „manjine imućnih ili meritokratskih mladih osoba, uglavnom muškaraca“ (Halsey, 2010: 207, prema Marcelić, 2015: 42) prema „ujednačavanju obrazovnih šansi“ (Halsey, 2010: 207, prema Marcelić, 2015: 42), a u isto je vrijeme bilo sve više istraživanja uključenosti podzastupljenih društvenih skupina u visokom školstvu koja su utjecala i na nacionalne strategije i zakone, potičući bolji pristup obrazovanju za te skupine (Riddell, Tinklin i Wilson, 2004). Društvena klasa je u tom kontekstu ostala najzastupljenija varijabla, dok su rod, etničnost i seksualna orijentacija privlačile manje pažnje (Riddell, Tinklin i Wilson, 2004). Barnes (2007: 136) također navodi kako je povijesno visoko obrazovanje bilo privilegija visoke i više srednje društvene klase te „lokus tihog konzervativizma“, ali ističe i značajne promjene visokog obrazovanja kroz povijest, osobito naglašavajući važnost nekolicine revolucionarnih pokreta koji su proizašli iz sveučilišta.

Stoga Touraine (1971: 13, prema Marcelić, 2015: 43) objašnjava kako se uloga sveučilišta mijenja iz liberalnog u mjesto integracije u sustav, odnosno da ono „više nije autonomno mjesto bezinteresne proizvodnje znanja“ (Touraine, 1971: 13, prema Marcelić, 2015: 43). Međutim, politika obrazovanja dostupnog svima u neoliberalnoj je epohi predstavljala opterećenje za državne proračune, što je uzrokovalo nužno preoblikovanje sveučilišta u smjeru komercijalizacije, prilagodbe tržišnim mehanizmima i razvijanja novih, djelomično autonomnih, oblika financiranja (Marcelić, 2015: 44).

Danas je u okviru suvremenih poimanja uloge sveučilišta u društvu dominantan diskurs ekonomizacije visokog obrazovanja, odnosno, naglasak na središnjoj ulozi znanja u jačanju

gospodarstva (Marcelić, 2015: 46). Marcelić (2015: 50) stoga navodi kako je „evidentno (je) naglasak na ekonomskoj dimenziji koji implicira financijski samoodrživo, odnosno fiskalno autonomno sveučilište koje nastaje ulaskom neoliberalnih politika kao dominantnih u političkoj sferi“. U kontekstu takvog, ekonomski utemeljenog obrazovanja, ciljevi obrazovanja, prema Appleu (2001: 411) uključuju:

...dramatičnu ekspanziju slobodnog tržišta, drastičnu redukciju odgovornosti vlade za društvene potrebe, pojačavanje intenzivno kompetitivnih struktura mobilnosti u i izvan škole, snižavanje očekivanja ljudi oko ekonomske sigurnosti, discipliniranje kulture i tijela i popularizacija nekog oblika darvinističkog razmišljanja, kao što i popularnost zvonolike, Gaussove krivulje (Herrnstein i Murray, 1994, prema Apple, 2001: 411) u SAD-u i šire pokazuje.

Ulazak neoliberalnih politika u visoko obrazovanje ima snažan totalizirajući učinak na sve aspekte visokoobrazovnog sustava, uključujući i njegove sadržajne komponente. U skladu s tim se i suvremene društvene i humanističke znanosti smatraju mjestima stvaranja primarno primjenjivog i ekonomiziranog znanja jer je znanost kao takva orijentirana upravo na takva znanja (Marcelić, 2015: 51). Također, osim znanja primjenjivog u službi tržišta, popularno znanje i znanje povezano i organizirano oko života članova zajednice koji su u najnepovoljnijem društvenom položaju, nisu legitimna (Apple, 2001: 409), što dodatno doprinosi reprodukciji društvene nejednakosti, promoviranjem isključivo onih znanja povezanih s dominantnim društvenim skupinama. Stoga se, u konačnici, brojni autori poput Leissmana, Girouxa i Calhouna (Marcelić, 2015: 57) temeljno slažu oko potrebe za (re)demokratizacijom sveučilišta, oslobađanjem prostora učenja i istraživanja od striktnih ekonomskih kategorija te zaokret prema institucionalnoj promjeni koja će uvažavati sve dimenzije, suprotno načelima dominantno ekonomske paradigme.

Nadalje, osim „neoliberalnih tržišnih rješenja za obrazovne probleme“, Apple (2001: 410) prepoznaje kako suvremeno obrazovanje oblikuje čitav niz kompromisa i moći, poput neokonzervativizma u znanosti, autoritarnog populističkog religijskog konzervativizma te „određenih frakcija profesionalno i menadžerski orijentirane nove srednje klase“. Neoliberalizam se, prema Appleu, očituje u diskursu kompetitivnosti, tržišta i izbora, dok je konzervativizam vidljiv u odgovornosti, ciljevima učinka, standardima, nacionalnim testiranjima i kurikulumima,

pa ti, naizgled proturječni diskursi, zajedno djeluju u održavanju konzervativnih obrazovnih pozicija (Apple, 2001: 411), a rezultiraju u duboko ukorijenjenoj obrazovnoj, pa time i društvenoj, nejednakosti, kroz reprodukciju tradicionalnih hijerarhija, kako onih klase i „rase“ tako i hijerarhija mogućnosti/sposobnosti.

Može se stoga zaključiti kako suvremeno poimanje visokog obrazovanja podrazumijeva dominantnu paradigmu neoliberalizacije vidljive u novim oblicima odnosa visokog obrazovanja i ekonomije (društvo znanja temeljeno na profitabilnosti tehnoloških znanja), organizacije samog sveučilišta u skladu s načelima konkurentnosti i kompetitivnosti (komercijalizacija sveučilišta i alternativni oblici financiranja; rangiranja sveučilišta; potiskivanje i reorganizacija sustava podrške) te ekonomizirane prirode svog znanja (komodifikacija znanja; eksplicitna naklonost STEM granama znanosti i pozitivističkom pristupu u društveno-humanističkim znanostima u javnom diskursu i visokoškolsko-obrazovnim politikama). Osim toga, takvo se visoko obrazovanje percipira internacionalnim; oblikovanim globalnim kapitalističkim silama. Međutim, posebno treba naglasiti kako je visoko obrazovanje, kao jedan od ključnih elemenata razvoja društva, uglavljeno u određeni geografski, kulturni, politički, društveni, pa i ekonomski kontekst, čineći ga simultalno pregovaranim i oblikovanim s više, nerijetko i proturječnih, pozicija. Marčelić navodi kako se razvijanje modela visokog obrazovanja temeljilo na primjerima regija koje su tradicionalno povezivale vodeća svjetska sveučilišta i tvrtke (Marčelić, 2015: 45), što se načelno odnosi na geografije zapada, odnosno globalnog sjevera, dok, prema Marčeliću (2015: 45), zemlje postsocijalističke Europe modele suvremenog sveučilišta primjenjuju u normativnom smislu, s obrazovno-ekonomskim odnosima često svedenima na „lokalizirane i ograničene oblike suradnje“.

Stoga se, iako Hrvatska danas pripada mreži europskog prostora visokog obrazovanja (engl. *European Higher Education Area - EHEA*), u kontekstualizaciji njenog visokoobrazovnog sustava u obzir mora uzeti i specifična narav obrazovanja u, još uvijek tranzitnom, postsocijalističkom društvenom kontekstu hibridne ekonomije i vrijednosti. Proces transformacije obrazovanja bitno su uvjetovani procesima transformacije političkog sustava (Baranović, 1994: 201), pa Baranović (1994: 202) polazi od teze da su kontradiktornosti između proklamirane vrijednosne osnove političkog sustava i dominantnih vrijednosti u stvarnom društvenom životu postsocijalističke Hrvatske utjecale i na promjene u sferi obrazovanja. Prema

Baranović (1994: 202), temeljne postavke „demokratskog“ modela obrazovanja u Hrvatskoj od obrazovnih reformi ranih 1990ih godina ne polaze više od kolektiviteta, nego od pojedinca i autonomije školstva kao osnovnih parametara u oblikovanju novog školskog sustava te se zagovara diverzificiran sustav obrazovanja, individualizacija i deideologizacija obrazovanja, decentralizacija te tržišni principi u školstvu. Heyneman (2010, prema Froumin i Smolentseva, 2014: 205) objašnjava kako procesi transformacije u brojnim postsocijalističkim regijama prate zapadnjački uzorak „normalizacije“, što uključuje centralnu ulogu istraživačkih sveučilišta, uvođenje novih tipova sveučilišta, stimuliranje integracije i druge organizacijske promjene (Froumin i Smolentseva, 2014: 206). Takva nova konfiguracija odnosa visokog obrazovanja i države, ona oblikovana tržištem, zahtijeva i drugačiji koncept individualnog subjekta. Subjekt tako mora biti fleksibilan, prilagodljiv uvjetima koji se stalno mijenjaju te poduzetan i prilagođen uvjetima tržišta, bez potrebe za podrškom države ili bilo koje druge društvene organizacije (Bačević, 2014: 289-290). Iako su svi opisani aspekti suvremenog visokog obrazovanja u skladu s opisom globalnih trendova komodifikacije obrazovanja i istraživanja – ograničavanje javnog financiranja visokog obrazovanja, podržavanje privatnih inicijativa i nadmetanja među javnim i privatnim obrazovnim institucijama i glorifikacija fleksibilnog i poduzetnog subjekta (Olssen i Peters, 2005, prema Bačević, 2014: 290-291), situacija ove transformacije u kontekstu Hrvatske je nešto kompleksnija s obzirom na istaknutu ulogu države, pa Bačević (2014: 291-292) predlaže da se ova transformacija razumije više kao nastavak prethodnog državno-ekonomskog uređenja, negoli radikalna promjena. Osim toga, Bačević (2014: 293) ističe kako sveprisutni diskurs zapošljivosti u bivšim državama Jugoslavije predstavlja dvostruku ovisnost – o silama globalnog kapitalizma s jedne, i lokalnim strukturama političke moći koje posreduju i oblikuju njegove utjecaje, s druge strane, umjesto pomicanja odgovornosti s države na individuu, kao što je to slučaj u drugim neoliberalnim kontekstima. Štoviše, Bačević (2014: 293) tvrdi kako se specifičan oblik odnosa države i fleksibiliziranih subjekata obrazovnih politika i dokumenata u bivšim državama Jugoslavije može vidjeti kao odraz „procesa transformacije regije u ovisnu semiperiferiju Europe“, iako je vladanje individualnim subjektivitetima jedan od ključnih aspekata svih režima vladanja, osobito neoliberalizma (Rose, 1989, 1999, prema Bačević, 2014: 293). Ono što je jedan od simptoma takvog specifičnog oblika vladanja, a od središnje je važnosti u razumijevanju društvenih nejednakosti u novim, hibridnim kontekstima, jest odvajanje individua od bilo kojeg oblika kolektivnog identiteta koji bi mogao pružiti temelje za političko

organiziranje ili emancipaciju, bilo da se radi o klasi, rodu, dobi (Bačević, 2014: 293), ali i invaliditetu. Istaknuti naglasak na ideji individualizma te slobodnim tržišnim mehanizmima i rješenjima u (obrazovnim) politikama i dokumentima Hrvatske tako znači čvrsto ustrajanje na simboličkom i materijalnom razdvajanju svih spona s prethodnim političko-ekonomskim državnim uređenjima, ali i implicitno povlađivanje interesima internacionalnog tržišta i kapitala, nauštrb društvene pravednosti i dobrobiti. Ono što također treba naglasiti jest da, iako procesi komodifikacije, individualizacije i fleksibilizacije visokog obrazovanja, između ostalih, koriste samo tržištu dok štete svim, pa i manjinskim privilegiranim identitetima, oni djeluju onemogućavajuće i marginalizirajuće na sve one identitete čije se definicije u kontekstu neoliberalnih kapitalističkih društava nalaze u opreci, na margini ili u potpunosti izvan sustava.

Međunarodna je zajednica u okviru EHEA-e stoga, iako je prema Bolonjskoj deklaraciji i čitavom nizu njoj slijedećih dokumenata temeljni fokus na globalizacijskim procesima visokog obrazovanja te povećanju konkurentnosti i kompetitivnosti na internacionalnom tržištu, prepoznala potrebu za uključivanjem zasebne, socijalne dimenzije¹¹ visokog obrazovanja (Puzić, Doolan i Dolenc, 2006: 243). Hrvatski se visokoobrazovni sustav prilagođava načelima Bolonjske reforme, međutim, Puzić, Doolan i Dolenc 2006. godine (: 244), navode kako su hrvatske visokoobrazovne reforme primarno strukturne, kao i da je, unatoč naglasku na socijalnu dimenziju, prevladavajuća retorika reformi visokog obrazovanja u Hrvatskoj ipak ona konkurentnosti gdje se visoko obrazovanje ističe prvenstveno kao ključan instrument bržeg gospodarskog razvoja. Osim toga, a kako je navedeno u Nacionalnom planu za unaprjeđenje socijalne dimenzije u Republici Hrvatskoj 2019.-2021. (2018), mjere uvođenja socijalne dimenzije u hrvatskom visokoškolskom sustavu primarno su vezane za financiranje visokih učilišta i sustav stipendiranja, zadržavajući se na taj način u kompenzatornom okviru i deklarativnom stavu vezanom uz provođenje samih mjera. Iako je u načelu ideja jednakih mogućnosti u obrazovanju jedna od temeljnih vrednota današnjih demokratskih društava, rezultati, kako Puzić, Doolan i Dolenc (2006: 247) navode, „najvećeg broja dosadašnjih

¹¹ Socijalna dimenzija visokog obrazovanja postala je ključni cilj unutar EHEA-e zbog vjerovanja da socijalno uključivi sustavi visokog obrazovanja znače ostvarenje načela jednakih mogućnosti za pojedince, kao i doprinos koheziji europskih društava i stvaranju temelja za povećanje kompetitivnosti europskih ekonomija (Orr i sur., 2011, prema Farnell i sur., 2014: 7). U sklopu Bolonjskog procesa socijalna dimenzija nalaže kako socijalni profil studentskog tijela visokog obrazovanja odgovara heterogenom socijalnom profilu šireg stanovništva (London Communiqué, 2007, prema Farnell i sur., 2014: 7).

istraživanja govore suprotno: kroz obrazovanje se postojeće društvene nejednakosti češće potvrđuju negoli smanjuju“, a i posljednji dostupni nalazi vezani uz socijalnu uključenost visokog obrazovanja potvrđuju kako su tzv. ranjive skupine studenata u sustavu visokog obrazovanja u Hrvatskoj još uvijek podzastupljene, kao i da postoje otegotni institucijski čimbenici, o čemu obrazovne politike trebaju voditi računa (Farnell i dr., 2014; Šćukanec, 2015; Šćukanec i dr., 2015). Naposljetku, u skladu s tezom o reprodukciji društvenih, osobito klasnih, nejednakosti kroz obrazovanje, Barnes (2007: 141) navodi kako istraživanja upućuju na to da se, unatoč povećanju broja studenata/ica s invaliditetom uključenih u visoko obrazovanje, veći dio njih odnosi na one koji su na druge načine već društveno privilegirani/e.

3.2. Visoko obrazovanje i invaliditet

Kada se radi o osobama s invaliditetom u kontekstu pristupa visokom obrazovanju, ta se tema najčešće smješta u okvir šire rasprave oko tzv. inkluzivnog pristupa obrazovanju, odnosno, pitanja uključivanja, jednakih prilika i mogućnosti. Načelan je konsenzus, s obzirom na status obrazovanja kao temeljnog ljudskog prava, a i generalnu percepciju (visokog) obrazovanja kao uvjeta za ostvarivanje boljeg društvenog položaja, o nužnosti omogućenog pristupa visokom obrazovanju svima. Međutim, prema Farnellu (2012: 26) se pitanje jednakih prilika u visokom obrazovanju tek od 2000. godine pomiče iz relativno marginalne pozicije na međunarodnoj, nacionalnoj i na razini samih visokih učilišta u popis prioriteta u području obrazovnih politika i širem društvenom kontekstu, dok Barnes (1991, prema Liasidou, 2014: 121) još 1990tih navodi kako su visokoškolske obrazovne institucije bile velikim dijelom nepristupačne za studente/ice s invaliditetom te su nerado pružale ikakvu podršku.

U kontekstu zemalja EHEA-e, uključujući Hrvatsku, taj se pomak, barem načelno, odražava u prepoznavanju važnosti i uvrštavanju socijalne dimenzije visokog obrazovanja zbog „njezina utjecaja na društvenu pravdu, razvoj društva i razvoj gospodarstva“ (Šćukanec, 2015: 9, prema Šćukanec i dr., 2015: 20). Socijalna dimenzija nalaže kako je na različite načine i različitim mjerama potrebno omogućiti iste mogućnosti za sudjelovanje u visokom obrazovanju za sve, neovisno o njihovom socio-ekonomskom statusu, podrijetlu, rodu, „rasi“, dobi, pripadnosti određenoj etničkoj skupini, zdravstvenom stanju i drugim mogućim čimbenicima (EHEA, 2015: 2, prema Šćukanec i dr., 2015: 20). Jednako tako, prema međunarodnom izvješću

EUROSTUDENT (Hauschildt i dr., 2015, prema Šćukanec i dr., 2015: 51), zakoni i/ili nacionalne obrazovne politike u mnogim zemljama navode kako fizičke ili mentalne teškoće ne smiju biti prepreka upisu i uspješnom završetku studija. S druge strane, sam pristup visokom obrazovanju uvelike može ovisiti o uvjetima ranijeg školovanja osobe s invaliditetom (Lewis i dr., 2010, prema Liasidou, 2014: 124), dok stope prekida studiranja mogu biti povezane s financijskim preprekama, nedostatkom podrške i društvenom marginaliziranosti, negativnim društvenim stavovima (Sachs i Schreuer, 2011, prema Liasidou, 2014: 124), te brojnim drugim razlozima izravno povezanim s negativnim oblicima društvenih odgovora na invaliditet. Liasidou (2014: 124) stoga zaključuje kako su širi društveni faktori odgovorni za podzastupljenost i visoku stopu prekida školovanja kod studenata/ica s invaliditetom.

Studenti/ce s invaliditetom tako prema mnogobrojnim i različitim pokazateljima nastavljaju biti podzastupljena društvena skupina uključena u sustav visokog obrazovanja, kako u Hrvatskoj, tako i drugim državama¹² (Barnes, 2007; Gibson, 2012; Galei Tranter, 2011; prema Liasidou, 2014: 121). Premda u Hrvatskoj ne postoji jedinstvena, službena statistika, niti su statistički indikatori ključni pokazatelji uključenosti i kvalitete uključenosti studenata/ica s invaliditetom u visoko obrazovanje, nekoliko različitih izvora ukazuje na još uvijek nedostatno razvijene mehanizme izjednačavanja mogućnosti u pristupu visokom obrazovanju, unatoč pozitivnim pomacima. Općenito je, prema podacima Hrvatskog zavoda za javno zdravstvo, među osobama s invaliditetom samo 3% onih s visokom ili višom stručnom spremom (HZJZ, 2017: 6). Broj studenata/ica s invaliditetom najčešće se utvrđuje prema broju studenata/ica koji su koristili/e neki oblik potpore, pa u skladu s tim, posljednji podatci službi za institucionalnu potporu za studente s invaliditetom pokazuju broj od 681 studenta/ice s invaliditetom na hrvatskim sveučilištima i veleučilištima (Salaj, Kiš-Glavaš, 2017: 47), što čini oko 0,4% u odnosu na ukupnu studentsku populaciju. U sklopu EUROSTUDENT istraživanja se također pokušao utvrditi broj studenata opisanih kao onih koji navode određene fizičke ili psihičke teškoće koje bi mogle utjecati na redoviti tijek studija te se dobio rezultat od čak 15% posto studenata/ica koji navode neki oblik invaliditeta, dugotrajne zdravstvene teškoće ili funkcionalna ograničenja (Šćukanec i dr., 2015: 51). Slične je podatke EUROSTAT pokazivao i ranijih godina, pa tako

¹² Treba uzeti u obzir da se navedene reference, a zbog pristupačnosti jezika i dostupnosti literature, odnose na podatke s područja država engleskog govornog područja. U skladu s mogućnostima rada, svakako bi u dublje analize trebalo, u svrhu boljeg razumijevanja kompleksnosti fenomena i njegove snažne kulturne i društvene uvjetovanosti, uključiti podatke iz drugih država/regija.

Farnell i suradnici (2014: 23) navode kako „na temelju dostupnih podataka nije moguće pouzdano komentirati podzastupljenost ove skupine na nacionalnoj razini u odnosu na udio osoba s invaliditetom ili drugim fizičkim i mentalnim teškoćama u općoj populaciji“ bez posebne obrade, zbog diskrepancije u korištenim definicijama. Obzirom da se definicija „teškoća“ korištena u okviru istraživanja EUROSTAT-a odnosi na samoprocjenu bilo kojih zdravstvenih i drugih teškoća za koje studenti/ce mogu smatrati da utječu na njihov tijek studiranja, radi se o definiciji proširenoj u odnosu na definicije studenata/ica s invaliditetom prihvaćene u pravnim i institucionalnim okvirima Hrvatske. Takav rezultat ipak može biti indikativan, pa stoga treba istaknuti dva problema. S jedne strane, takva definicija uključuje skupinu studenata/ica s invaliditetom tradicionalno opisanih medicinsko-pravnim kategorijama, koji bi, u slučaju da njihov udio u općoj studentskoj populaciji odgovara istom omjeru u općoj populaciji, odgovarali postotku od 15%, ali i druge studente/ice koji/e se u pravnim okvirima ne smatraju osobama s invaliditetom, što upućuje na podzastupljenost studenata/ica s invaliditetom. S druge strane, postotak od 15% studenata/ica koje navode određene teškoće pri studiranju ukazuje i na nedostatke u sustavima podrške, s obzirom na nesrazmjer između tog broja studenata/ica i broja studenata/ica koji su zaista tražili i primili neki oblik institucionalne podrške prema podacima Salaj i Kiš-Glavaš (2017).

Iako statistički podatci o (pod)zastupljenosti studenata/ica s invaliditetom u visokom obrazovanju mogu biti indikativni za razvoj i primjenu inkluzivnih visokoobrazovnih politika, treba istaknuti kako nedostaje istraživanja i politika koje se, distancirajući se od kategoričkog pristupa baziranog na brojčanoj zastupljenosti i promjenama iste, bave paradigmatiskim i drugim promjenama sustava (Riddell, Tinklin i Wilson, 2004), kao i fenomenologijama osobnih visokoškolsko-obrazovnih iskustava. Također, u okviru kritike pozitivističkog pristupu inkluziji, posebno treba istaknuti esencijalistički i simplificirajući pristup identitetu, gdje je student/ica s invaliditetom, iako ne postoji jedna službena definicija/kategorizacija na nacionalnoj razini, nužno definiran/a striktnim pojmovima u odnosu na vrstu medicinskom dokumentacijom potvrđenog oštećenja. Takva kontinuirana podrška, kako i Danforth i Rhodes (1997: 358) navode, opće prihvaćenog koncepta da fiziološki ili psihološki invaliditet postoji unutar same osobe ne podržava filozofske i praktičke svrhe zagovaranja inkluzije. U Hrvatskoj tako student/ica svoj status invaliditeta treba dokazati zaduženom uredu ili osobi za osiguravanje sustava potpore na razini institucije prilaganjem Rješenja o kategorizaciji invaliditeta Hrvatskog

zavoda za mirovinsko osiguranje, Rješenjem o individualiziranom pristupu tijekom ranijeg školovanja ili potvrdom ovlaštenog liječnika školske medicine, dok studenti/ce koji/e se ne žele deklarirati kao studenti/ce s invaliditetom nemaju tu obvezu, ali u tom slučaju ne ostvaruju pravo na akademske prilagodbe (Kiš-Glavaš, 2012: 57). Drugim riječima, kako bi studenti/ce došli/e do podrške, trebaju se konformirati ulozi bolesnika (*sick-role*), odnosno, trebaju se u potpunosti prilagoditi *ableističkim* diskurzivnim normama (Campbell, 2009: 36). Tako opisana „nužnost preuzimanja narativa patnje“ označava invaliditet kao inherentno negativno stanje (Campbell, 2009: 36). Treba istaknuti kako je to posljedica sustava obrazovanja oblikovanog u odnosu na „standardno tijelo/um“ osobe bez invaliditeta¹³, gdje svi studenti/ce na očekivani način i u očekivanom roku moraju ispuniti normativizirani standard, dok će adekvatne i optimalne uvjete za rad i učenje u vidu različitih akademskih prilagodbi ostvariti jedino dokazivanjem ontološke različitosti. Riddell, Tinklin i Wilson (2004) također navode kako kategorije invaliditeta pokušavaju karakterizirati osobu isključivo u odnosu prema njezinom percipiranom oštećenju, dok je unutar studija invaliditeta poznato kako postoji čitav spektar pozicija identiteta koje drže osobe s invaliditetom, koje su pod utjecajem, ali nisu determinirane njihovim oštećenjem. Stoga bi od puno veće koristi bilo poimanje identitetskih kategorija poput klase, invaliditeta, roda i etničnosti kao pregovaranih i fluidnih pozicija (Riddell, Tinklin i Wilson, 2004). U skladu s tim, i u sustavu (visokog) obrazovanja je u razvoju i implementaciji politika potrebno uzeti u obzir cjelokupnu populaciju, obilježenu i definiranu ne monolitnim pravnim i medicinskim kategorijama, već čitavim spektrima promjenjivih, pregovaranih i fluidnih identiteta. U suprotnosti, inkluzivne mjere, poput implementacije socijalne dimenzije u sklopu Bolonjskog procesa, neće dovesti i do ujednačavanja obrazovnih mogućnosti i društvene pravde, već do reprodukcije društvenih nejednakosti. Na slično ukazuju i Riddell, Tinklin i Wilson (2004) koji navode kako se najveći broj studenata/ica s invaliditetom odnosi na studente/ice s disleksijom i muške, bijele studente iz srednje klase, implicirajući da postoji veliki broj osoba s invaliditetom koji/e dolaze iz manje privilegiranih pozadina i koji/e trenutno nisu uključeni u sustav visokog obrazovanja, što znači da inkluzija studenata s invaliditetom u visoko obrazovanje ima tendenciju pojačavanja prije nego izazivanja postojećih obrazaca društvene stratifikacije. Svakako bi, prema generalnom mišljenju (Riddell, Tinklin i Wilson, 2004), širenje pristupa

¹³ Kao i same dihotomije osoba s invaliditetom/osoba bez invaliditeta gdje jedna strana dihotomije određuje i definira drugu dok jedna podrazumijeva pozitivne, a druga negativne konotacije.

visokog obrazovanja studentima/cama s invaliditetom imalo generalan demokratizacijski efekt na sektor, međutim, širenje pristupa ujedno mora biti i posljedica, a ne samo pokretač demokratizacijskih procesa te takva promjena sustava mora biti temeljita i sveobuhvatna, jer je to jedini način kako obrazovanje učiniti demokratskim i inkluzivnim.

Ono što je, također, alarmirajući podatak, jest i to da su same osobe s invaliditetom nezadovoljne stvarnim mogućnostima obrazovanja i zapošljavanja, pa tako prema istraživanju Marinića (2008: 216), osobe s invaliditetom, posebno one mlađe i neovisno o „stupnju vlastite invalidnosti“, jasno iskazuju želju za dodatnim obrazovanjem. To ne čudi s obzirom na činjenicu da povećanjem formalne razine obrazovanja, posebice do razine visokog obrazovanja, osobe s invaliditetom mogu steći zvanja koja su traženija na otvorenom tržištu rada, čime bi se, uz druge dobrobiti, mogla smanjiti i stopa nezaposlenosti osoba s invaliditetom (Franjkić, Kiš-Glavaš i Novak, 2014: 70).

Danas se u Hrvatskoj, u svrhu omogućavanja jednakosti pristupa visokom obrazovanju, provode inkluzivne mjere na svim sveučilišnim razinama te se studentima/cama s invaliditetom načelno osigurava podrška. Neke od tih mjera i oblika podrške uključuju direktnu podršku za sve aktere visokoobrazovnog sustava; podršku u individualiziranju i prilagodbi nastavnih materijala; posredstvo u osiguravanju prijevoza; adekvatan smještaj i pomoć u stanovanju; prostornu prilagodbu i dobavljanje asistivne tehnologije; stipendiranje; vršnjačku potporu te kontakte s drugim institucijama (Salaj i Kiš-Glavaš, 2017: 48). Međutim, unatoč nekim pozitivnim pomacima, i sami/e studenti/ce s invaliditetom upućuju na neadekvatnu podršku i nedovoljnu informiranost i senzibiliziranost osoblja; nedostatnost mogućnosti za povezivanje i aktiviranje te samozastupanje te naglašavaju potrebu za boljom reprezentacijom osoba s invaliditetom u areni politika i dokumenata, jer smatraju da će to bolje predstaviti njihove interese (Salaj i Kiš-Glavaš, 2017: 48).

Osim toga, kako je i ranije u radu istaknuto, uz sve navedene mjere izostaje kontinuiran i temeljit rad na korjenitim, paradigmatičkim promjenama sustava, kako bi do stvarnog demokratizacijskog učinka došlo. Tome u prilog može govoriti i primjer Kiš-Glavaš (2016), gdje ističe kako se u okviru cilja „Olakšanje pristupa studiju i potpora pri studiju za studente slabijega socijalno-ekonomskog statusa i studente s invaliditetom“ značajna sredstva troše upravo na prostornu pristupačnost akademske infrastrukture studentima/cama s

invaliditetom¹⁴, dok je jako malo sredstava utrošeno u dodatnu edukaciju nastavnog, stručnog i administrativnog osoblja u sustavu visokog obrazovanja. Uz edukaciju, nužno kontinuiranu i utemeljenu u konceptima, definicijama i teorijama proizašlim iz socijalnog modela invaliditeta, naglasak treba biti i na korjenitoj transformaciji organizacije i temeljnih postavki samog sustava, na način da se krećemo izvan pragmatičnog diskursa pristupačnosti i prava prema istraživanju invaliditeta i njegove reprodukcije uz otkrivanje i transformaciju odnosa moći. Naposljetku, kako Danforth i Rhodes (1997: 358) navode, ono gdje je pokret za inkluziju zakazao nije u razvijanju tehnika integracije poput onih ranije spomenutih, niti u uspostavljanja površnih moralnih uputa za edukatore, već u artikuliranju logičke i konzistentne filozofije koja podržava neisključujuće obrazovanje. U praktičnom smislu, to znači oslobođenje invaliditeta od nužno medicinskih i pravnih okvira te njegova integracija u društvenu teoriju, ponajprije sociologiju, te samim time i pozicioniranje kao društvenog koncepta, uvođenjem društveno utemeljenog teoretiziranja i problematiziranja invaliditeta u sveučilišne kolegije, programe, paradigme, diskurse te politike i dokumente.

3.3. O ableizmu i neoliberalizmu u visokom obrazovanju

Ono što je u fokusu ovog rada, jesu stoga ontologije i epistemologije invaliditeta u visoko-obrazovnom sustavu, koje invaliditet oblikuju kao problem, koje oblikuju prakse koje invaliditet čine objektom politika te koje rezultiraju ekskluzivističkim procesima.

Zajedno, neoliberalni sustavi znanja i praksi s temeljnom idejom *homo oeconomicusa* i sustavu inherentne ideje *ableisma* temeljene na premisi normalnosti, u oblikovanju obrazovnih sustava imaju nepovoljan utjecaj na sve aktere obrazovnog sustava te utječu na obrazovne procese, prakse i sadržaje, ali na neusporedivoj razini izdvajaju i marginaliziraju studente/ice s invaliditetom. Na taj je način proizvodnja, reprodukcija, institucionalizacija i perpetuacija *ableisma* u kontekstu visokog obrazovanja omogućena kulturnim i društvenim faktorima, kroz zajedničke vrijednosti i društvene institucije, ali i onim političko-ekonomskim, putem tržišnog uvjetovanja i međunarodnih neoliberalnih politika. Obzirom na formalnu i autoritativnu prirodu visokoškolsko-obrazovnog konteksta, *ableističko* djelovanje je duboko utkano u institucionalne

¹⁴ Prostorna pristupačnost može uključivati izgradnju rampi, dizala, pokretnih traka, sanitarnih čvorova za studente/ice s invaliditetom, taktilnih crta vođenja i oznaka na brajici, i dr.

strukture i materijalizirano kroz normativne politike i dokumente, kurikulume i okoliše, što Beratan (2006) definira u okviru pojma institucionalnog *ableisma*. Institucionalnim ili institucionaliziranim *ableismom*, stoga, možemo smatrati vezu između obrazovanih praksi i politika, institucionalnih struktura i društvenih narativa. Dolmage (2017) ukazuje na to kako institucija sveučilišta reproducira i perpeturira oblik institucionalnog (strukturnog) *ableisma*, čineći to na način usporedan opisanom u definiciji strukturalnog rasizma Aspen instituta:

Sustav u kojem javne politike, institucionalne prakse, kulturne reprezentacije i druge norme funkcioniraju u različitim, često pojačavajućim načinima kako bi perpetuirale nejednakost među rasnim grupama. Identificira dimenzije naše povijesti i kulture koje su dopuštale privilegije povezane s bijelom bojom kože i nedostacima povezanih s bojom kože da traju i prilagođavaju se s vremenom. Strukturalni rasizam nije nešto što određeni broj ljudi ili institucije odabiru prakticirati. On je bio dio društvenog, ekonomskog i političkog sustava u kojem svi postojimo.

Stoga, obzirom na institucionaliziranu prirodu *ableisma*, Dolmage (2017) smatra kako je za razumijevanje invaliditeta ključno razumjeti način na koji funkcioniraju visokoškolske institucije, kao što je važno i razumjeti invaliditet kako bi se mogla razumjeti povijest i budućnost visokog obrazovanja.

Kao što Lennard Davis i drugi/e autori/ce iz područja studija invaliditeta ističu, kategorije normalnog i abnormalnog te invalidnog i neinvalidnog ideološke su prirode, konstruirane i provođene u službi „određenog tipa društva“ (Davis, 1995: 9-11). Dolmage (2017) tvrdi kako je taj tip *ableističke* stvarnosti o kojoj Davis piše nastao te se održava upravo u okviru visokog školstva. Kao društvena institucija, obrazovanje je, a osobito visoko, kroz povijest promoviralo određene oblike znanja, odnosno, ona znanja koja su bila u interesu dominantnih, istaknutih akademskih elita, pa time i konstruirana oko dominantne klase, „rase“, roda, ali i (in)validiteta. Pritom dominantni oblici znanja nužno valoriziraju i određene ljudske identitete (Liasidou, 2014: 125), odnosno, oblikuju norme po kojima, Davisovim (1995: 2) riječima, većina ljudi po definiciji oblikuje svoje postojanje. U postkolonijalnim i feminističkim je teorijama tako poznat koncept „drugosti“, gdje su drugotni (kao i prvotni) identiteti oblikovani, primjerice, dominantnim eurocentričnim znanjima i konceptima poput „bijelosti“ i „muškosti“. Takvi sustavi znanja, kako Ladson-Billings (1998, prema Liasidou, 2014: 125) navodi, potiču određene

perspektive i razumijevanja ljudskih identiteta te legitimiziraju nadmoć osoba koje ih utjelovljuju. Davis također objašnjava kako konceptualizacije „rase“, klase i roda oblikuju živote onih koji nisu crni, siromašni ili žene, a ujedno naglašava kako i koncept invaliditeta regulira tijela onih koji su „normalni“ (Davis, 1995: 2). Stoga Davis (1995: 2) navodi kako je i sam koncept normalnosti neraskidivo vezan uz koncept invaliditeta, odnosno, da je koncept invaliditeta funkcija koncepta normalnosti, time pozicionirajući upravo „normalnost“ kao koncept centralan *ableizmu* i društvenim analizama *ableisma*. Campbell (2008, 2009, prema Liasidou, 2014: 125) slično navodi kako „poredak sposobne tjelesnosti“ valorizira normalnost, dok se bilo koji oblik pretpostavljene devijantnosti atribuiru sferi individualne patologije. Pritom treba istaknuti kako u akademskom kontekstu, primarnom mjestu stvaranja i reproduciranja takvih režima znanja, a ujedno i mjestu njegovanja hegemonске kulture izvrsnosti, kompetitivnosti, uspjeha i mjerljivosti, nema prostora za opisane, sustavu upravo proturječne individualne patologije. Goodley (2014, prema Burch, 2017: 4) tvrdi kako pritisak neoliberalizma na obrazovne institucije utječe na način da se one upravljaju kao tvrtke u skladu s idejom stvaranja "idealnih" neoliberalnih građana koji su u stanju postići velika očekivanja na temelju sposobnosti. Stoga one osobe s invaliditetom koje su na temelju poretka sposobne tjelesnosti izdvojene kao „devijantne“, doživljavaju, prema Campbell (2008, 2009) internaliziranu opresiju, obzirom da su svjesne nužno marginalnog i subordiniranog položaja koji im je nametnut. U praksi se to očituje i u oklijevanju nekih studenata/ica s invaliditetom u „otkrivanju invaliditeta“ kako bi ostvarili/e određene oblike podrške i druga prava, što je fenomen dobro dokumentiran, osobito za one studente/ice s nevidljivim invaliditetom¹⁵ (Barnes, 2007; Gibson, 2012; Madriaga i dr., 2011; prema Liasidou, 2014: 126), a na što ukazuju i statistike o studentima/icama s invaliditetom iznesene u prethodnom poglavlju ovog rada. Lisa Appleyard-Keeling (2017, prema Burch i Sirotkin, 2018: 240) također ukazuje na propuste u znanjima kada su u pitanju studenti/ce s nevidljivim invaliditetom i njihovi osjećaji pripadnosti prostorima akademije. Obzirom da se nalaze u sustavu koji pojačava ideje o tome tko je valjan, poučljiv i ljudski, studenti s nevidljivim invaliditetima su problematizirani kad se predstavljaju normativnim, krutim i *ableističkim* regulacijama visokog obrazovanja (Appleyard-Keeling, 2017, prema Burch i Sirotkin, 2018: 240). Kako opisuje Rinaldi (2013: 9):

¹⁵ Nevidljivim invaliditetom smatraju se ona stanja koja nisu nužno vidljiva ili uočljiva, kao što su kronične bolesti i stanja, teškoće učenja, poremećaji sluha, govora ili vida i sl.

Čak i oni čiji su invaliditeti teže vidljivi nailaze na očekivanja normalnosti i moraju upravljati svojim tijelom u odnosu na to. Njihove interpretacije vlastitih narativa njima samima izmiču, na način da samoidentifikacija gubi onaj osjećaj političkog oslobođenja i transformativnog potencijala kojeg bi trebala posjedovati.

Međutim, iako se radi o jednako strukturalnom obliku opresije, invaliditet se ne smatra problemom društvene pravde na jednak način kao i drugi izvori društvenih nejednakosti. U visokoškolskim se institucijama invaliditet tako jednodimenzionalno stavlja u okvir odgovora na „posebne obrazovne potrebe“ (Claiborne, Cornforth, Gibson i Smith, 2011; Runswick-Cole i Hodge, 2009; prema Liasidou, 2014: 123), promovirajući na taj način diskurs individualne patologije umjesto naglašavanja nejednakih odnosa moći. Kako to Campbell (2009: 12) objašnjava, u okviru zapadnjačkih neoliberalnih politika diskursi jednakosti, s jedne strane, promoviraju „inkluziju“ na način da promoviraju pozitivne stavove, dok *ableistički* diskursi, s druge strane, na empatičan način proglašavaju kako je invaliditet inherentno negativan, ontološki netolerantan i na posljeticu, dispencirajući ostatak. „Posebne obrazovne potrebe“ tako oblikuju prevladavajući diskurs u obrazovnom kontekstu prema kojemu se cjelokupni sustav organizira u odnosu na invaliditet. Stoga se većina oblika podrške u visokoobrazovnim institucijama, tako gdje je ona organizirana, odnosi na kompenzatorne mjere i njegu za studente/ice s invaliditetom (Beauchamp-Pryor, 2013, prema Liasidou, 2014: 123), promovirajući time i dalje medicinski model individualne patologije invaliditeta. Kako Liasidou (2014: 123) zaključuje, posljedično su „određene skupine studenata/ica isključene iz visokog obrazovanja na temelju njihove pretpostavljene nemogućnosti da doprinesu indikatorima performansi i da se nose s kompetitivnim tržištem visokog obrazovanja temeljenog na 'ljudskom kapitalu'“.

U skladu s tim, Madriaga i suradnici (2011, prema Liasidou, 2014: 125) ističu kako je upravo status svetosti atribuiran ideji „normalnosti“ u visokom obrazovanju odgovoran za sustavnu isključenost osoba s invaliditetom, dok Dolmage (2017) navodi kako su upravo visokoškolske ustanove predstavljale mjesta na kojima su se društvene „razdvajajuće linije konstruirale i odlučivale“. Stoga treba istaknuti značaj uloge koju je sveučilište kroz povijest zauzimalo u procesu solidifikacije ideja i teorija o ljudskosti u okviru norme, normalnosti i invaliditeta, a jedan od snažnijih alata u tom procesu predstavljao je, zajedno s uzletom statistike

u društvenim znanostima, i eugenički pokret, koji je osobito ostavio traga u samim temeljima medicinskog modela invaliditeta.

Sam koncept norme ili prosjeka ulazi u europske jezike i kulturu u 19. stoljeću, u kontekstu specifičnih društvenih uvjeta, između ostalog, i razvoja ideja i misli povezanih sa znanošću statistike (Davis, 1995: 25-26). Foucault također govori o ulasku norme u europsko društvo kroz uspostavu bio politika, pa tako na svom predavanju 1976. godine (prema Tremain, 2005: 4) navodi kako se bio-moć, kao nova tehnologija moći, počinje uspostavljati u kasnom 18. stoljeću, kada uključuje set mjerenja poput stopa nataliteta i mortaliteta, stopa reprodukcije te plodnosti populacije, što su procesi, zajedno sa cijelim setom povezanih ekonomskih i političkih problema, koji su postali prvi objekti znanja bio politika i meta koju bio politike pokušavaju kontrolirati. U tom povijesnom trenutku su i demografičari počeli mjeriti ove fenomene u statističkim pojmovima (Foucault, 2003: 238-263, prema Tremain, 2005: 4). Statistika je tako, kako Davis (1995: 32) zaključuje, povezana s eugenikom jer je centralna misao statistike ideja da se populacija može normirati, a važna posljedica ideje norme¹⁶ jest da dijeli ukupnu populaciju na standardnu i nestandardne subpopulacije, u društvo unosi koncept normalnog te posljedično i invalidnog tijela. Osim toga, statistika i eugenika su na društvo, kao znanstvene discipline, djelovale primarno kroz institucije sveučilišta. Dolmage (2017) je osobito proučavao korijene i implikacije eugenike na sjevernoameričkim sveučilištima gdje se eugenika predavala, što je prema Dolmageu stvorilo „strukturu mogućnosti“ – osnažavajuće uvjete za stvaranje eugeničkog društvenog pokreta. Prema Dolmageu (2017) je uvođenje eugenike kao kolegija u visokoobrazovne institucije bio način da se eugenika kao velika ideja dalje razvija u društvu, obzirom na sveučilište kao osobito moćnu, autoritativnu i legitimizirajuću strukturu mogućnosti. Osim toga, Dolmage (2017) navodi i kako je sveučilište, zahvaljujući povlaštenom položaju eugenika i eugenike unutar najboljih američkih sveučilišta, vrlo duboko vezano uz ovu povijest, budući da su upravo sveučilišta omogućila kapital i istraživanja za razvoj eugenike kao ideje o

¹⁶ Galton je učinio značajne promjene u statističkoj teoriji koja je stvorila koncept norme (Davis, 1995: 32). Ono što predstavljaju Galtonove promjene jest pokušaj da se redefinira koncept ideala u odnosu prema općoj populaciji. Najprije, primjena ideje norme na ljudsko tijelo stvara ideju devijantnosti ili devijantnog tijela. Drugo, ideja norme gura postojeću varijaciju tijela kroz stroži obrazac prema onome kakvo bi tijelo „trebalo“ biti (Davis, 1995: 34). Treće, revizija krivulje normalne distribucije u kvartile te uspostavljanje rankiranog reda stvara novu vrstu ideala. Za razliku od klasičnog ideala temeljenog na prosječnosti, novi ideal rankiranog poretka je podržan imperativom norme i dopunjen idejom progresa, ljudske savršenosti, i eliminacije devijantnosti da bi se stvorila dominantna, hegemonijska slika onoga što bi ljudsko tijelo trebalo biti (Davis, 1995: 35).

superiornosti određenih tijela. Ono što je jako važno za shvaćanje društveno konstruirane prirode koncepta invaliditeta, kao i za njegovo intersekcionalno razumijevanje, jest i činjenica kako je eugenički pokret rezultirao u institucionalizaciji velikog broja, u ovom slučaju sjevernoamerikanaca/ki, u različite, kako ih Dolmage (2017) naziva, „skladišne institucije“¹⁷ koje su sadržavale disproportionalno velik broj domorodskog stanovništva, afriko-amerikanaca, istočnih Europljana i djece iz nižih klasa. Baynot (1996: 33, prema Dolmage, 2017) također ističe kako je invaliditet povijesno djelovao da opravda nejednakost za osobe s invaliditetom, ali i za žene i druge manjske skupine, na način da se upravo pripadnicima tih skupina učestalije u odnosu na druge društvene skupine atribuirao invaliditet (Baynton 1997: 33, prema Dolmage, 2017).

Eugenika kao znanost je tako, uz bok s drugim disciplinama, ali i političkim, kulturnim te ekonomskim režimima, djelovala kao izrazito utjecajno sredstvo u manipulaciji i održavanju društvene moći prvenstveno konstruirane oko jednog dominantnog identiteta – zapadnog, bijelog, hetero, sposobnog i normalnog muškarca, pripadnika viših društvenih klasa. Općenito, instrumentalizacija invaliditeta kao alata u društvenoj raspodjeli moći predstavlja jedno od osnovnih teorijskih ishodišta teoretičara/ki kritičkih studija invaliditeta, materijalističkog kao i poststrukturalističkog pravca. U obrazovnom su kontekstu, pritom, u najužem fokusu teškoće učenja, kao primarno obrazovni koncept. Sleeter (1986, 1996, prema Danforth, Rhodes, 1997: 359) je u svom radu, kroz analizu političkih sila tijekom vremena, objasnila pojavu kategorije teškoća u učenju kao politički prihvatljivog načina razlikovanja slabijeg akademskog uspjeha bijelih studenata srednje klase od slabog akademskog uspjeha siromašnih, ne-bijelih učenika. Stoga Goodley (2004) odlučno tvrdi kako obrazovanje regulira i upravlja te stvara koncept teškoća u učenju.

Obrazovne su institucije, pa tako i institucije visokog obrazovanja, organizirane od strane ljudi kako bi ispunile specifične društvene i kulturne potrebe skupina ljudi (Berger i Luckmann, 1966, prema Dudley-Marling, 2004: 483). Prema tome su i obrazovne prakse i politike također posljedica institucionalnog odgovora na društvene potrebe, međutim, radovi autora/ica kritičkog predznaka u teoriji visokog obrazovanja upućuju na to da suvremeno visoko obrazovanje u većoj

¹⁷ Azili, specijalne škole, dislocirani domovi i druge specijalizirane institucije

mjeri odgovara na potrebe globalnog tržišta i međunarodnih političkih sila, nego na stvarne, lokalizirane društvene potrebe. Dudley-Marling (2004: 484) stoga navodi kako je moguće zamisliti drugačije načine organizacije obrazovnih institucija, budući da prakse poput grupiranja učenika po sposobnostima ili dobi te evaluacija učinka učenika bazirana uglavnom na razlikovnim stopama učenja, pod pretpostavkom da se školski uspjeh distribuira normalno, nisu ni normalne ni prirodne, već proizvod društvenog dogovora. Stoga, kao konstrukt institucije koja kreira neuspjeh inzistirajući na tome da se svatko trudi postići više od drugih (McDermott, 1993, prema Dudley-Marling, 2004: 484), teškoće učenja pružaju objašnjenje za školski neuspjeh koje održava legitimnost školovanja na način da se odgovornost za probleme u učenju situira u glavama pojedinaca. Prema Dudley-Marling (2004: 482) takvo pomicanje odgovornosti za obrazovne neuspjehe s razine institucije na razinu pojedinca, kao i sam koncept teškoća učenja, proizlazi izravno iz, u obrazovnom kontekstu općeprihvaćenog, diskursa individualizma, prema kojemu se radni, društveni i edukacijski uspjesi i neuspjesi mogu pratiti do individualnog truda i sposobnosti (Dudley-Marling, 2004: 483).

Visoko je obrazovanje, za razliku od nižih stupnjeva obrazovanja, a usprkos naporima za promoviranjem njegove socijalne dimenzije, organizirano gotovo isključivo na premisama radikalne kompetitivnosti i individualizma, što se očituje prvenstveno kroz ustaljene prakse standardizacije svih aspekata visoko-obrazovnih programa koje eksplicitno povlađuju određenim oblicima znanja, učenja i identiteta. Jasno je i da je dominantno poimanje koncepta invaliditeta oblikovano, osim diskursom individualizma, i drugim suvremenim diskursima koji zrcale globalne političke, ekonomske i kulturne prilike. Jednako kao što su autori poput Davisa (1995) i Olivera (1990, 1995) pokušali objasniti invaliditet kao posljedicu specifičnih društvenih okolnosti u specifičnom povijesnom trenutku, tako je potrebno pružiti i objašnjenje i logičku matricu u pozadini suvremene konceptualizacije i društvenog pozicioniranja invaliditeta.

Poimanje invaliditeta u suvremenom društvu podložno je promjenama, kako onim iz smjera „odozdo prema gore“ nastalim kao produkt civilnog aktivizma, tako i onim koje dolaze iz smjera „odozgo prema dolje“, oblikovanim službenim politikama i dokumentima pod utjecajem dominantnih političkih i ekonomskih strujanja. Civilne inicijative zauzimaju osobito važno mjesto u modernoj povijesti invaliditeta, obzirom da je upravo iz njih, u državama engleskog govornog područja proizašao socijalni model invaliditeta kao teorijski temelj za borbu za

osnovna prava i društvenu pravdu, a kao posljedica toga donešeni su i prvi zakoni takvog sadržaja. Međutim, u kontekstu neoliberalnog režima naglašenog individualizma, otežano je kolektivno umrežavanje i povezivanje kroz zajedničke civilne zahtjeve, pa su i utjecaji na politike „odozdo prema gore“ oslabljeni, što se osobito odnosi na prostor visokog obrazovanja. Kako Barnes (2007: 141) navodi: „Intenzivirajuća marketizacija i birokratizacija akademskog života znače da je uspostavljanje i održavanje dugotrajnog odnosa sa *grassroots* organizacijama sve teže“. S druge strane se, na području legislativnog razvoja, odvijaju vrlo postupne promjene. Iako pozitivne, te promjene u legislativnim obrascima u smjeru socijalnog modela invaliditeta nisu sveobuhvatne, nisu usklađene s brzim i naglim promjenama na drugim područjima društvenog života te ne obuhvaćaju intersekcionalno razumijevanje invaliditeta, odnosno, kako Liasidou (2014: 124) ističe, razumijevanje akumuliranog rezultata multiplih oblika društvenog nepovoljnog položaja na osobe s invaliditetom. Prema Liasidou (2014: 124) upravo takav višestruko nepovoljni položaj ima izravan utjecaj na pristup studenata/ica s invaliditetom visokom obrazovanja kao i stopu njihovog završavanja. Međutim, bez obzira na promoviranje pravnih obrazaca koje promoviraju okvir društvene pravde i ljudskih prava, invaliditet se ne smatra problemom društvene pravde (Liasidou, 2014: 124), te postoji potreba za izazivanjem perspektiva orijentiranih na model deficita koje stoje u podlozi brojnih inicijativa za pristupačnost visokoškolsko-obrazovnih ustanova osobama s invaliditetom (Liasidou, 2014: 127). Drugim riječima, visoko obrazovanje, unatoč svemu, nastavlja biti poprištem sijecanja *ableističkih* i neoliberalnih društvenih sila, a može se zaključiti i kako je visoko obrazovanje više od ičeg drugog, oblikovano *ableismom*, ili, eugenikom 21. stoljeća.

4. Istraživačka pitanja i ciljevi

U fokusu istraživačkog dijela ovog rada je analiza obrazovnih dokumenata kroz analitički okvir kritičke analize diskursa te interpretacija rezultata analize pomoću teorijskih i konceptualnih alata kritičkih studija invaliditeta, studija *ableisma* te kritičke sociologije invaliditeta, a s osnovnim ciljem naglašavanja latentnih značenja, vrijednosti, logike i ciljeva utkanih u normativizirajući tekst te nejednakih odnosa moći koji se kroz taj tekst održavaju.

Prema tome, kao osnovno istraživačko pitanje te sekundarna pitanja koja iz njega proizlaze, nameću se sljedeća:

Koji sve temeljni diskursi, kroz jezično-diskurzivne prakse službenih dokumenata, stvaraju, oblikuju, pojačavaju ili reproduciraju institucionalizirani 'ableism'?

- a) Na koji su način u okviru analiziranih dokumenata kroz jezične prakse i obrasce pozicionirani i konstruirani invaliditet, studenti/ce s invaliditetom te sam proces studiranja studenata/ica s invaliditetom?
- b) Koji su odnosi moći proizvedeni kroz jezične prakse u konceptualizaciji studenata/ica s invaliditetom?
- c) Kako je tekst pisan u odnosu na temeljne dihotomije normirajuće-disciplinirajućeg imperativa sposobnosti (*ableisma*)?

5. Metodologija

U skladu s kritičkom i emancipatornom naravi rada, ali i njegovim osnovnim teorijskim i konceptualnim postavkama, kao osnovni metodološki okvir ovog rada odabrana je metoda kritičke analize diskursa. Općenito se metoda kritičke analize diskursa u istraživanju koristi kako bi se istražili pozadinski problemi moći, društvene nejednakosti, (re)produkcije dominacije te oblikovanja identiteta kroz politike i dokumente (Lester, 2016: 2) kroz jezične obrasce teksta koji se analizira.

Obzirom da kritička analiza diskursa predstavlja istraživački okvir koji „ima potencijal destabilizacije autoritarnih diskursa upisanih u obrazovne politike i dokumente“ (Liasidou, 2008: 483), ova metoda primjereno odgovara istraživačkim ciljevima i pitanjima koja se u okviru ovog rada temelje upravo na razotkrivanju i dekonstrukciji opresivnih ideja, praksa i politika te nejednakih odnosa moći u odnosu na invaliditet i studente s invaliditetom unutar obrazovnih dokumenata. Tako je praktični cilj rada ustanoviti koji su sve diskursi korišteni u definiranju invaliditeta i osoba s invaliditetom u obrazovnim dokumentima; na koji su način ti diskursi povezani s općim društvenim redovima diskursa; u kakvim su međusobnim odnosima ti diskursi; koje ideje i vrijednosti promoviraju analizirani diskursi, koja je latentna svrha upotrebe određenih diskursa, ali i koji diskursi izostaju iz teksta – sve u svrhu naglašavanja toga kako ti „diskursi kumulativno doprinose reprodukciji makro struktura“, što je, prema Faircloughu (1995: 43) središnje pitanje u kritičkoj analizi diskursa.

5.1 Faircloughov trodimenzionalni model kritičke analize diskursa

Kao istraživačka metoda u društveno-humanističkim znanostima, kritička analiza diskursa se razvijala na sjecištima brojnih akademskih disciplina, pa u skladu s tim, svojom kritičkom i kvalitativnom naravi te duboko utemeljenim teorijskim polazištima, danas predstavlja heterogeno metodološko polje. Temelje metodološkog okvira ovog rada predstavlja Faircloughov (1995) trodimenzionalni (tekst, diskurzivne prakse, sociokulturne prakse) analitički pristup kritičke analize diskursa za istraživanje odnosa jezika, moći i ideologije, dok se u operacionalizaciji istraživačkog dijela rada dodatno služim smjernicama i predlošcima razvijenima, također na temeljnim postavkama Normana Fairclougha, od strane autora Hyatt

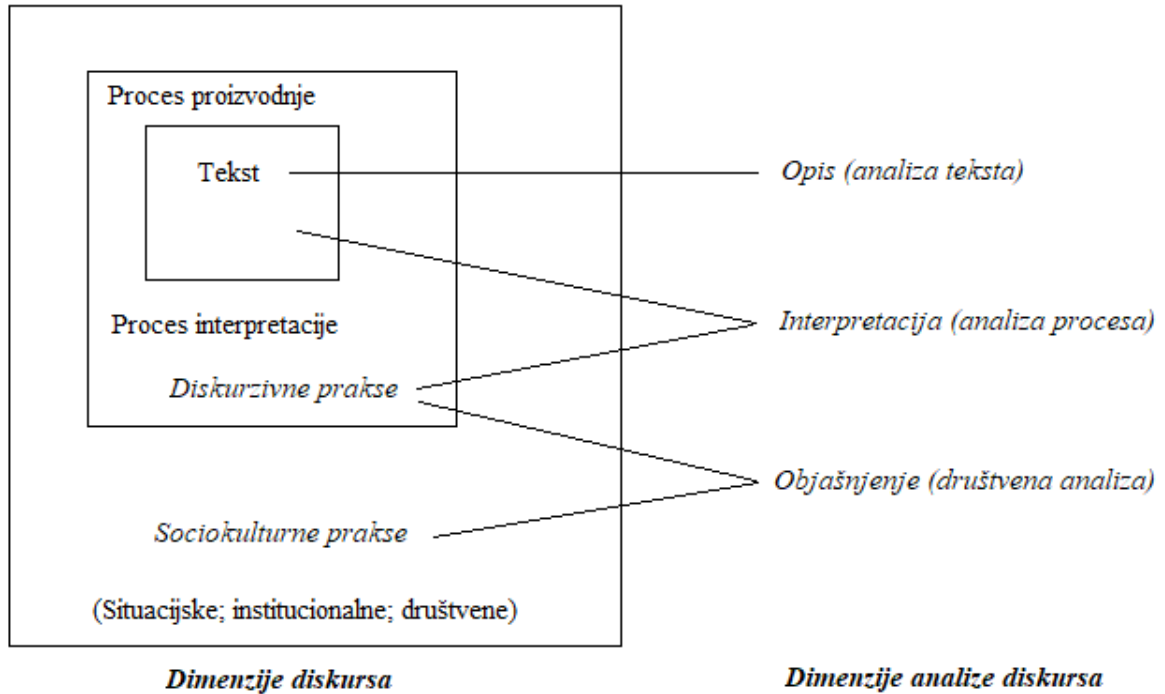
(2014), koji je, upravo za potrebe kritičke analize dokumenata u sustavu visokog obrazovanja, razvio praktični analitički okvir s pratećim alatima.

Fairclough (1989, prema Fairclough, 1995: 23, 133) u svojim radovima trodimenzionalnu kritičku analizu diskursa definiira kao sistematičnu integraciju triju razina analize:

- (a) analize izgovorenog ili napisanog jezičnog teksta;
- (b) analize diskurzivnih praksi - proizvodnje, potrošnje i distribucije teksta i
- (c) sociokulturne analize diskurzivnog događaja u cjelini.

Upravo je potonja, sociokulturna dimenzija analize diskursa, koja istražuje načine na koje diskurzivne prakse, događaji i tekstovi proizlaze iz odnosa moći i borbi nad moći kojima su i same ideološki oblikovane i koja istražuje kako je „netransparentnost tih odnosa između diskursa i društva faktor osiguranja moći i hegemonije“ (Fairclough, 1995: 132), u središnjem fokusu ovog rada. Upravo ova razina analize nudi objašnjenje diskursa analizirajući ga kroz sociološku perspektivu te smatra diskurs informacijom, ideologijom ili društvenim proizvodom (Ruiz, 2009: 10). Međutim, u praksi ove tri razine analize nisu odvojene već se često odvijaju simultano u obliku kontinuiranog dijaloga kroz razine kao cirkularnog procesa koji završava kad su istraživački ciljevi ispunjeni (Ruiz, 2009: 11).

Tako je Faircloughova shema kritičke analize diskursa zamišljena kao mehanizam povratne sprege i međuovisnosti među razinama analize, pa Fairclough (1995: 9) stoga osobito naglašava da analiza teksta ne bi smjela na umjetan način biti izolirana od analize institucionalnih i diskurzivnih praksi unutar kojih je tekst upisan. Analiza, osim lingvističkog opisa jezičnog teksta, uključuje i interpretaciju odnosa između diskurzivnih procesa i teksta te objašnjenje odnosa između diskurzivnih i društvenih procesa (Fairclough, 1995: 97) te tako podrazumijeva povezivanje mikro i makro razine društvene stvarnosti. Zapravo su, kako Fairclough (1995, 28) navodi, teorijski temelji kritičkog pristupa upravo u odnosu između mikro događaja i makro struktura koje se vide kao preduvjeti za proizvodnju ali i sami proizvodi mikro događaja te koje stoga odbacuju rigidne barijere između istraživanja mikro i makro aspekata (Fairclough, 1995: 28). Takav metodološki mehanizam, podijeljen na tri dimenzije samog diskursa te tri dimenzije analize diskursa, najbolje je vidljiv kroz priložen Sliku 1.

Slika 1. Shematski prikaz dimenzija diskursa i dimenzija analize diskursa (Fairclough, 1995: 98)

Prva dimenzija analize odnosi se na sam tekst koji se tradicionalno smatra komadom napisanog jezika, dok kritička analiza diskursa obuhvaća nešto širu konceptualizaciju teksta kao „napisanog ili izgovorenog diskursa“, ali i bilo kojeg kulturnog artefakta prevodljivog u tekst (Fairclough, 1995: 4). Tekstualna analiza tako upućuje na lingvističke elemente teksta te uvodi u sadržaj, formu, stil i vokabular teksta koji su od velikog značaja za sociokulturnu dimenziju analize. Tako Fairclough (1995: 74-75) navodi kako sadržaj i forma teksta ne mogu biti strogo odijeljeni te da je i forma na brojne načine ideološki značajna, kao što su to i aspekti „stila“. Osim toga, kroz tekstualnu se analizu može dobiti uvid u ono što je „u“ samom tekstu, ali Fairclough (1995: 5) naglašava kako treba obratiti pažnju i na ono što je izostavljeno iz teksta kao i ono što je u tekstu predstavljeno na eksplicitan i implicitan način, što je također od značajne važnosti za sociokulturnu analizu, gdje analiza implicitnog sadržaja može dati vrijedne uvide u zdravorazumske, naturalizirane sadržaje a daje i uvid u ideološku analizu teksta.

Drugu razinu analize čini analiza diskurzivnih praksi koja uključuje procese proizvodnje, distribucije i interpretacije teksta (Fairclough, 1995: 9). Sam diskurs je opisan kao upotreba

jezika koncipirana kao oblik društvene prakse, dok analiza diskursa predstavlja analizu načina na koji tekstovi funkcioniraju u okviru sociokulturne prakse (Fairclough, 1995: 7). Dimenzija diskurzivne prakse pokazuje, za bilo koji diskurzivni događaj, kako se proizvođači teksta i interpretatori referiraju na društveno dostupne resurse koji konstituiraju red diskursa (Fairclough, 1995: 11). Fairclough je preuzeo koncept reda diskursa od Foucaulta (1981, prema Fairclough, 1995: 12) da bi se referirao na uređen set diskurzivnih praksa povezanih s određenom društvenom domenom ili institucijom i granicama i vezama između njih.

U okviru sociokulturne razine analize Fairclough (1995) diskurs povezuje s konceptima ideologije, hegemonije i moći, referirajući se pritom na autore poput Foucaulta, Gramscija i Althussera. Fairclough tako preuzima Gramscijevu (Forgacs, 1988, prema Fairclough, 1995: 25) koncepciju ideologije koja se u njegovom radu temelji na učincima ideologija umjesto pitanja istine, i aspektima teksta koji su viđeni prvenstveno kao ideološki na način da održavaju ili onemogućuju odnose moći. Ideologija se vidi kao locirana i u strukturama i u događajima, dok se redovi diskursa vide kao domene hegemonije i hegemonijske borbe unutar institucija poput obrazovanja ali i unutar šire društvene formacije (Fairclough, 1995: 25). Tako Fairclough (1995: 17) povezuje ideologiju s društvenim odnosima moći, aludirajući na asimetrične odnose moći, odnosno, dominaciju, i to onu koja je, u marksističkoj maniri, nužno povezana s momentom klase i klasne borbe.

Također, ključan dio sociokulturne analize predstavlja i koncept naturalizacije kao ostvarivanja prihvaćanja ideologije kao „neideološkog zdravog razuma“ (Fairclough, 1995: 27), odnosno denaturalizacije kao „osnovnog cilja kritičke analize diskursa“, pri čemu denaturalizacija uključuje pokazivanje kako društvene strukture oblikuju aspekte diskursa, kao i da diskurs uvjetuje društvene strukture, što nužno zahtijeva makro/mikro eksplanatorni okvir (Fairclough, 1995: 27). Upravo u ostvarivanju integracije mikro i makro razine društvene stvarnosti u analizi, Fairclough (1995:37) navodi da može pomoći fokusiranje na institucije kao pivot pozicije između najviše razine društvenog strukturiranja, društvene formacije i najkonkretnije razine, one određenog društvenog događaja ili akcije. Stoga je i u okviru ovog rada naglasak stavljen upravo na institucionalizirani oblik *ableisma*, te instituciju samu kao društvenu strukturu koja ga proizvodi, reproducira i održava, ali i koju se samu, kroz diskurs *ableisma* i druge diskurse održava.

U konačnici, treba napomenuti, kako i Ruiz (2009: 34) navodi, kako su svi diskursi upisani u simbolički i kulturalni svemir unutar kojeg dobivaju značenje, pa je intertekstualna¹⁸, odnosno interdiskurzivna analiza ta koja nam dopušta da razumijemo diskurs referirajući se na diskurse koji kruže u društvenom prostoru.

5.2. Hyattov analitički okvir za kritičku analizu diskursa visoko obrazovnih dokumenata

Kritička analiza diskursa je svoju primjenu pronašla, između ostalih, i unutar polja istraživanja visokoškolskog obrazovanja, kao metoda za istraživanje odnosa između visokoškolskog obrazovanja i različitih diskursa upisanih u njega (Hyatt, 2014: 42-44). Hyatt (2014: 57) želi potaknuti svijest o tome kako različiti sustavi moći mogu utjecati na visoko obrazovanje značenjima koje proizvode i upisuju u dokumente i procese, pa je tako, smatrajući dokumente procesima, po prirodi interaktivnima s drugim dokumentima, institucijama, akterima i kontekstima (Hyatt, 2014: 49), osmislio praktični analitički alat, temeljen na Faircloughovim načelima kritičke analize diskursa, a izrađen specifično za analizu obrazovnih dokumenata i politika. Hyattov je model podijeljen na dva analitička dijela koji obuhvaćaju sve tri razine analize iz Faircloughovog trodimenzionalnog modela kritičke analize diskursa – kontekstualizacijski i dekonstrukcijski dio.

Kontekstualizacijski dio analize prema Hyattu (2014) sadržava nekoliko bitnih dimenzija konteksta: temporalna, dimenzija poluga i smjernica te dimenzija naloga.

Temporalni aspekt označava vremenski kontekst nastanka/upotrebe određenog dokumenta, procesa ili politike. Hyatt (2014: 48) kao jednu od temporalnih dimenzija u kritičkoj analizi diskursa obrazovnih dokumenata navodi epohu, koncept koji se direktno naslanja na Foucaultovu (1972, prema Hyatt, 2014: 48) ideju epistema, odnosno onoga što se odnosi na znanje/istinu određenog vremena, kao što su to različite ideje reda, struktura inkluzije i

¹⁸ Ruiz (2009: 35) navodi dva oblika intertekstualne analize. Prvi oblik odnosi se na pristup Normana Fairclougha (1995, prema Ruiz, 2009) koji istražuje postojanje odlika drugih diskursa u analiziranom diskursu, a temelji se na ideji da se subjekti koriste diskursima koji kruže u društvenom prostoru kako bi, metodom diskurzivnog *bricolagea*, proizveli vlastite diskurse. Drugi pristup je komparativni pristup Foucaulta (1973, prema Ruiz, 2009), koji tvrdi kako intertekstualna analiza, umjesto samog identificiranja eksternih diskursa, onih na koje se diskursi u tekstu referiraju, treba biti komparativna, na način da odnos istraživanog diskursa i eksternih diskursa iz kojih i proizlazi njegovo značenje vidimo u okviru dijaloga, pa stoga istraživač/ica treba istraživati pretpostavke svakog fragmenta analiziranog diskursa u odnosu s drugim diskursima.

ekskluzije te kako društvo legitimira sebe i postiže društveni identitet, a za Foucaulta se to odnosilo na ideje „devijantnosti“ i „normalnosti“, što su episteme prisutne i u trenutnim, suvremenim društvenim strukturama.

Poluge dokumenata su instrumenti koje „država ima na dispoziciji da upravljaju, usmjeravaju i oblikuju promjenu u javnim uslugama... funkcionalni mehanizmi kroz koje vlada i njezine agencije implementiraju dokumente“ (Steer i dr., 2007: 177, prema Hyatt, 2014: 49). Primjeri za takve poluge u obrazovanju mogu biti strateško planiranje i istraživanje performansi, inspekcije i financiranja koja za cilj imaju ubrzanje implementacije dokumenta (Hyatt, 2014: 49). Smjernice, odnosno ciljevi dokumenta upućuju na očekivane krajnje ishode procesa koji proizlaze iz dokumenata.

Dimenzija naloga predstavlja legitimizaciju, autoritet ili „razumne osnove“ koje su uspostavljene za neku akciju, izjavu ili vjerovanje (Cockran-Smith i Fries, 2001: 4, prema Hyatt, 2014: 50). Unutar kritičke dekonstrukcijske tradicije nalog se navodi kao „topoi“ - formalni ili nalozi vezani uz sadržaj ili pravila zaključivanja koja povezuju argument sa zaključkom i tvrdnjom (Wodak i Fairclough, 2010: 38, prema Hyatt, 2014: 50). Hyatt (2014: 51) navodi nekoliko tipova naloga u dokumentima: dokazni, odgovorni te politički.

Drugi dio Hyattovog analitičkog okvira odnosi se na dekonstrukciju te se bavi tekstem koristeći se čitavim nizom analitičkih alata proizašlih iz kritičke analize diskursa (Fairclough, 1995, prema Hyatt, 2014: 51) i kritičke analize pismenosti (Hyatt, 2005a, prema Hyatt, 2014: 51). Tu je od osobite važnosti koncept „naturalizacije“ (Fairclough, 1989, prema Hyatt, 2014: 52) gdje je jezik u ulozi agenta društvene kontrole, kroz kojeg su članovi društva uvjetovani prihvatiti konvencije i prakse koje možda i nisu u njihovom najbolje interesu; te se jezične prakse predstavljaju kao „zdravorazumske“ i neizbježne. Stoga je ključni cilj kritičkog pristupa analizi u tome da se procesi naturalizacije u diskursu otkriju te kroz problematizaciju prihvaćenih konvencija i praksa, pokazati kako se značenje, jer je društveno konstruirano, može dekonstruirati i rekonstruirati (McKenzie, 1992: 226, prema Hyatt, 2014: 52). Kao što Fairclough (1993: 9, prema Hyatt, 2014: 52) navodi, tada će dominantne prakse i konvencije biti suočene s alternativnim i suprotnim, s različitim vrednovanjima jezika i raznovrsnosti ili različitim ideološkim ulaganjima.

U sklopu dekonstrukcijskog dijela analize, Hyatt (2014) navodi pet kriterija koji omogućuju promatranje tekstualnih elemente s makro semantičnih i društvenih razina i mikro leksičko-gramatične razine – načini legitimacije, interdiskurzivnost i intertekstualnost, evaluacija/procjena, pretpostavka/implikacija te leksičko gramatička konstrukcija.

Načini legitimacije su procesi kojima su politike opravdane svojoj publici povezivanjem s dominantnim normama i vrijednostima pa su stoga usko povezani i s modelima naloga.

Interdiskurzivnost i intertekstualnost predstavljaju reference na druge tekstove, diskurse i žanrove u svrhu utvrđivanja legitimiteta.

Evaluacija/procjena u dokumentu može biti prepoznata kao ekspresija autorovih stavova, emocija ili uvjerenja prema onome o čemu piše. Ona može biti upisana specifičnim leksičkim elementima, a može biti i evocirana korištenjem prividno neutralnih riječi koje imaju potencijal izazvati sud kod onih koji dijele određeni set ideoloških vrijednosti.

Pretpostavke/implikacije pomažu u reprezentiranju određenih konstrukcija kao uvjerljivih stvarnosti te postoji čitav niz leksičko-gramatičkih načina na koje se to postiže poput retoričkih pitanja, upotrebe činjeničnih glagola, pridjeva i priloga koji pretpostavke predstavljaju kao činjenice (sada znamo, sada shvaćamo, otkrili smo da, kako ćete i sami shvatiti, očito), upotreba nevaljanih uzročnih poveznica – ako je jedna činjenica točna mora da je i druga i dr.

Leksičko-gramatička konstrukcija predstavlja analizu korištenja leksičkih i gramatičkih svojstava teksta poput zamjenica, glasa i vremena, kako bi se doprinijelo određenom diskursu.

5.3. Uzorak/predlošci analize

Općenito službeni dokumenti, nacionalni ili institucionalni, pružaju vrijedne informacije za analizu službenih definicija nekog društvenog fenomena (Gunn, 2015: 38). Međutim, iako javne i službene, te su definicije prvenstveno proizvodi praksa vlade i javnih politika, te kao takve, oblikovane i prilagođene pravilima i normama određenih diskursa. Bowe, Ball i Gold (1992, prema Hyatt, 2014:44) tako navode da izrada dokumenata uključuje „tekstualizaciju ideoloških pozicija“ te „detekstualizaciju tih istih pozicija u njihovoj implementaciji u praksu“, što dokumente čini važnim alatima u sklopu javnih regulatornih mehanizama upravljanja nad

različitim aspektima društva. Upravo Foucaultove (1970, prema Hewitt, 2009: 7) ideje izazivaju misao da je proces izrade politika i dokumenata racionalan proces temeljen na neospornim dokazima ili istini prepoznavajući različite utjecaje društvenih i političkih odnosa na politike i dokumente i izvan direktne političke arene.

Kritička analiza diskursa stoga u okviru ovog rada služi otkrivanju načina na koje je *ableism* kao ontologija i epistemologija invaliditeta upisan u legislativni dokument. U skladu s tim, osobit je naglasak stavljen na, Faircloughovim (2001a, prema Liasidou, 2008: 485) riječima, „raznolike diskurzivne tipove“, odnosno, kontradiktorne diskurzivne stvarnosti upisane u dokument. Razotkrivanje diskurzivnih diskrepancija i 'multipliciteta' (Taylor, 2004, prema Liasidou, 2008: 485) koje su u podlozi dokumenta u konačnici razotkriva i načine na koje je jezik impliciran u službi moći (Thompson, 1994: Liasidou, 2008: 485).

Stoga su, s obzirom na ciljeve rada usmjerene na istraživanje nejednakih odnosa moći koji se kroz institucionalne diskurse stvaraju i održavaju te ulogu javnih politika i dokumenta u tom procesu, upravo javni legislativni dokumenti kao službeni i legalni okviri ponašanja u datom društvenom kontekstu u analitičkom fokusu ovog rada. U skladu s tim, predložak za analitički dio ovog rada činili su službeni zakonski i podzakonski akti te dokumenti tijela javne vlasti koji na području Republike Hrvatske čine okosnicu nacionalnih visokoobrazovnih politika. Analiza je tako obuhvatila sve temeljne obrazovne dokumente koji na neposredan način uređuju sustav visokog obrazovanja u Hrvatskoj, ali i one dokumente koji iz domena drugih društvenih područja pojedinim svojim elementima posredno djeluju na oblikovanje i organizaciju studiranja studenata/ica s invaliditetom. Ukupno je u analizu uključeno 16 službenih dokumenata – pravnih propisa, od čega 8 zakonskih akata:

- Ustav (NN, 05/14),
- Zakon o suzbijanju diskriminacije (NN, 85/08),
- Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (NN, 123/03),
- Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom (NN, 157/2013),
- Zakon o studentskom zboru i drugim studentskim organizacijama (NN, 71/07),

- Zakon o hrvatskom znakovnom jeziku i ostalim sustavima komunikacije gluhoslijepih osoba u Republici Hrvatskoj (NN, 82/15),
- Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama (NN, 76/14),
- Zakon o osiguravanju kvalitete u znanosti i visokom obrazovanju (NN, 45/09),

3 podzakonska akta:

- Pravilnik o osiguranju pristupačnosti građevina osobama s invaliditetom i smanjene pokretljivosti (NN, 78/13),
- Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava na novčanu potporu za podmirenje dijela troškova prijevoza za redovite studente s invaliditetom (NN, 23/15),
- Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava redovitih studenata na subvencionirano stanovanje (NN, 53/17),

4 dokumenta tijela javne vlasti:

- Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020. (NN, 42/17),
- Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020. (2015),
- Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije (NN, 124/04),
- Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom (NN, 47/05)

te jedan dokument koji predstavlja stručnu podlogu i analizu, smještajući se tako na niže mjesto u hijerarhiji pravnih propisa, ali je uključen u analizu zbog recentnosti izdanja, kao i zbog sadržajne relevantnosti:

- Nacionalni plan za unaprjeđenje socijalne dimenzije visokog obrazovanja u Republici Hrvatskoj 2019.-2021. (2018).

6. Rezultati analize i rasprava

6.1. Kontekstualizacija visokoobrazovnih politika RH u odnosu na osobe s invaliditetom – međunarodni dokumenti i bolonjski proces

Obrazovne politike i dokumenti pružaju set smjernica, principa i ciljeva za organizaciju cjelokupnog obrazovnog sustava, utječući time i na okolnosti, ponašanja i akcije vezane uz pozicioniranje mladih u društvu (Rizvi i Lingard,2010; Woodside-Jiron, 2011, prema Burch, 2017: 4). Između ostalog, obrazovni dokumenti i politike to čine kroz čitave setove vrijednosti i pretpostavki diskurzivno upisanih u jezik i strukture njihovih tekstova. Općenito, jezik uokviruje značenja, pripisuje društvene uloge i stvara ontološke hijerarhije (Liasidou, 2016: 149). Iako legalni okviri i antidiskriminacijska legislativa ne predstavljaju sami po sebi diskriminatorne ili ekskluzivističke režime, niti posjeduju moć iskorjenjivanja takvih praksi (Liasidou, 2016: 149) oni svakako djeluju kao kritički element u oblikovanju i legitimiranju određenih društvenih praksi. Stoga se, s ciljem rasvjetljavanja opresivnih diskursa i odnosa moći u kontekstu visokoškolskog obrazovanja studenata/ica s invaliditetom, ovaj rad bavi kritičkom analizom diskursa sadržanog u temeljnim obrazovnim i drugim dokumentima koji odnos visokog obrazovanja i invaliditeta konstituiraju, normiraju i reguliraju.

Općenito je, u skladu s temeljnim demokratskim pravom svih građana/ki na (visoko) obrazovanje, i pravo i pristup osoba s invaliditetom visokom obrazovanju načelno osigurano nizom nacionalnih dokumenata, iako pravobraniteljica za osobe s invaliditetom (Složnjak, 2012: 18) osobito naglašava kako unatoč postojanju zakonske osnove, zakonima i pravilnicima nisu propisani i oblici i načini pružanja prilagodbe studentima/cama s invaliditetom, to jest, konkretne implementacije tih prava. Osim toga, zakonske pretpostavke za osiguravanje jednakih mogućnosti i pristupačnosti visokom obrazovanju postoje, međutim, nisu obuhvaćene jedinstvenim dokumentom, već se studiranje osoba s invaliditetom regulira općim dokumentima koji jamče jednakost svim pripadnicima populacije te posebnim kojima se uređuju tzv. posebna prava osobe s invaliditetom, iako ne navode svi dokumenti izrijeком studente/ice s invaliditetom kao skupinu (Kiš-Glavaš, 2012: 39). Posebna prava uglavnom su regulirana pravilnicima koje resorni ministri i institucije donose temeljem zakona (Kiš-Glavaš, 2012: 39-40). U Republici Hrvatskoj je, tako, temeljno pravo na obrazovanje, uključujući i visoko, načelno osigurano već

državnim Ustavom (NN, 85/10), dok se opće izjednačavanje položaja osoba s invaliditetom zakonski uređuje tek 2005. godine Deklaracijom o pravima osoba s invaliditetom (NN, 47/05). Nadalje, i osnovnim zakonskim aktom u sustavu visokog obrazovanja, Zakonom o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (NN, 46/07), također se načelno osigurava pravo na kvalitetan studij i obrazovni proces. Drugi dokumenti uključeni u analizu u okviru ovog rada¹⁹ donose prava studenata/ica s invaliditetom na pristup visokom obrazovanju i kvalitetno obrazovanje, ali i prilagodbe, subvencioniranje troškova prijevoza i stanovanja, rad, pristup informacijama i komunikacijama i drugim uslugama. Osim toga, važne pravne propise u nacionalnom zakonodavstvu za uređenje studiranja studenata/ica s invaliditetom, čine i nacionalne strategije²⁰, kojima se, između ostalog, upravo visoko obrazovanje studenata/ica s invaliditetom pozicionira kao strateški cilj države.

Na razvoj strategija, a osobito najvažnijeg strateškog dokumenta za osobe s invaliditetom u Hrvatskoj, Nacionalnu strategiju izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020. (NN, 42/17) i njene prethodne verzije, ali i na cjelokupni razvoj i oblikovanje nacionalnog pravnog okvira vezanog uz osobe s invaliditetom, uvelike je utjecala Konvencija o pravima osoba s invaliditetom²¹ (NN, br. 6/07, 3/08 i 5/08, prema Slošnjak, 2014: 19). Konvencija je pravno obvezujući dokument UN-a, koji pobliže objašnjava dostupnost obrazovanja pod jednakim uvjetima za osobe s invaliditetom, a koji je Hrvatska među prvim državama ratificirala 2007. godine, obvezujući se time na usklađivanje nacionalnog zakonodavstva s odredbama Konvencije. Konvencija u međunarodnom kontekstu predstavlja vrlo važan dokument, međutim, ono u čemu leži njen najveći značaj jest da ona predstavlja pokušaj rekonceptualizacije ideje invaliditeta iz perspektive ljudskih prava, distancirajući se pritom od perspektive individualne patologije (Liasidou, 2016: 150). S druge strane, usprkos

¹⁹ Zakon o suzbijanju diskriminacije (NN, 85/08); Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju (NN, 157/2013); Zakon o studentskom zboru i drugim studentskim organizacijama (NN, 71/07); Zakon o hrvatskom znakovnom jeziku i ostalim sustavima komunikacije gluhoslijepih osoba u Republici Hrvatskoj (NN, 82/15); Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama (NN, 76/14); Zakon o osiguravanju kvalitete u znanosti i visokom obrazovanju (NN, 45/09); Pravilnik o osiguranju pristupačnosti građevina osobama s invaliditetom i smanjene pokretljivosti (NN, 78/13); Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava na novčanu potporu za podmirenje dijela troškova prijevoza za redovite studente s invaliditetom (NN, 23/15); Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava redovitih studenata na subvencionirano stanovanje (NN, 53/17).

²⁰ Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020. (NN, 42/17); Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020. (2015); Strategija znanosti, obrazovanja i tehnologije (NN, 124/04).

²¹ Konvencija o pravima osoba s invaliditetom dalje u tekstu navodi se kao Konvencija

univerzalističkim ambicijama i tendencijama teksta Konvencije, Grue (2015: 77) naglašava kako, u skladu s političkim i ekonomskim prioritetima i resursima pojedine države potpisnice, formulacije iz Konvencije mogu imati drastično različite implikacije, pa je stoga i u kontekstu hrvatskog pravnog okvira upitno u kojoj se mjeri odmak od perspektive individualne patologije na diskurzivnoj razini zbilja dogodio.

Nadalje, osim same Konvencije, za razumijevanje konteksta položaja, mogućnosti i prava osoba s invaliditetom u odnosu na pristup visokom obrazovanju u Republici Hrvatskoj, od ključnog je značaja utjecaj brojnih drugih međunarodnih, poglavito europskih, organizacija i autoriteta. Liasidou i Symeou (2016: 1) tako navode supranacionalne organizacije poput UN-a, Europske unije, Organizacije Afričkog jedinstva, Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke, kao visoko utjecajne na procese formulacije obrazovnih politika i dokumenata i implementacije kroz raznolike društveno političke kontekste, osobito u kontekstu Globalnog pokreta za reformu obrazovnih sustava (GERM) koji se upravo i razvio iz interesa supranacionalnih razvojnih agencija (Clarke, 2012; Sahlberg, 2010, prema Liasidou i Symeou, 2016: 2). Osim toga, Farnell (2012: 26) navodi kako Hrvatska, kao i druge države na europskoj razini, oblikuje svoje strateške dokumente u odnosu na stavove i preporuke međunarodnih institucija, poput institucija Europske unije, vlada potpisnica Bolonjskog procesa, Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD), Organizacije Ujedinjenih naroda za obrazovanje, znanost i kulturu (UNESCO), Međunarodnog udruženja sveučilišta (pri UNESCO-u), Europskog udruženja sveučilišta (EUA) i Europskog studentskog zbora (ESU). Štoviše, Hrvatska se, kao članica mreže europskog prostora visokog obrazovanja – EHEA-e, te potpisnica Bolonjske deklaracije, obvezala na implementaciju i realizaciju ciljeva i ishoda formuliranih u sklopu bolonjske reforme visokog obrazovanja, kao i usklađivanje cjelokupnog pravnog okvira u skladu s njom. U skladu s tim, i većina dokumenata uključenih u analizu predstavljaju odgovor na obvezu izvršenja tih dužnosti kao zemlje potpisnice. Neke od važnih mjera uključenih u obvezujuće međunarodne dokumente su i poticanje interesa za visoko obrazovanje, osiguravanje fleksibilnosti upisnih politika, osiguravanje financijske potpore, prilagođavanje studijskih programa te pružanje usluga potpore (Farnell, 2012: 28-29). Također, Farnell (2012: 29) naglašava kako je u okviru Bolonjskog procesa socijalna dimenzija prioritizirana na popisu mjera do 2020. godine, s nužnim pozitivnim posljedicama i na visoko obrazovanje u Hrvatskoj. Kako Farnell (2012: 30) navodi: „Hrvatska vlada i visoka učilišta moraju slijediti ove trendove, i

od njih se očekuje odlučnost i predanost da jednake prilike postave kao jedan od najviših prioriteta u visokom obrazovanju u ovom desetljeću.“

Međutim, usprkos načelnoj posvećenosti socijalnoj dimenziji, dosadašnje kvalitativne analize diskursa europskih obrazovnih politika usmjerene na rasvjetljavanje etiketa i konstrukta korištenih u razvijanju argumenata dokumenata i politika, a osobito vezane uz dokumente bolonjskog procesa, ukazuju na postojanost „opće poslovne metafore, gdje se sveučilište vidi kao pogon za proizvodnju i gdje su znanje i studenti proizvodi“ (Vingaard Johansen i dr., 2015). Osim toga, kao ključni koncepti u diskursu Europske komisije navode se učenje kao produktivna aktivnost, koncept kvalitete, visokoobrazovna kompetitivnost te konstrukt zapošljivosti (Keeling, 2006, Saarinen, 2008, Morley, 2001, prema Vingaard Johansen i dr., 2015), koji se, gotovo dogmatski, predstavljaju bez mogućnosti preispitivanja valjanosti i postojanosti tih jezičnih konstrukata od strane aktera na koje ti dokumenti i politike utječu, a ističe se i kako jezik u svojoj cjelokupnosti u okviru europskih dokumenata i politika vezanih uz visoko obrazovanje nije u skladu s temeljnim konceptima učenja i znanja (Vingaard Johansen i dr., 2015). Kako i Farnell (2012: 19) zaključuje, postoji stoga globalan politički trend naglašavanja važnosti obrazovanja kao ključnog čimbenika ekonomskog razvoja te kao argument i logičku podlogu za proces ekonomizacije visokog obrazovanja, Farnell ističe i kako su obrazovni neuspjeh i socijalna isključenost koja iz njega proizlazi dugoročno „skupi za državu“. Drugim riječima: „oni pojedinci bez vještina potrebnih za doprinos društvenom i ekonomskom razvoju generiraju veće troškove za državne potpore, zdravstvo i sustav socijalne skrbi“ (OECD, 2008, prema Farnell, 2012: 19).

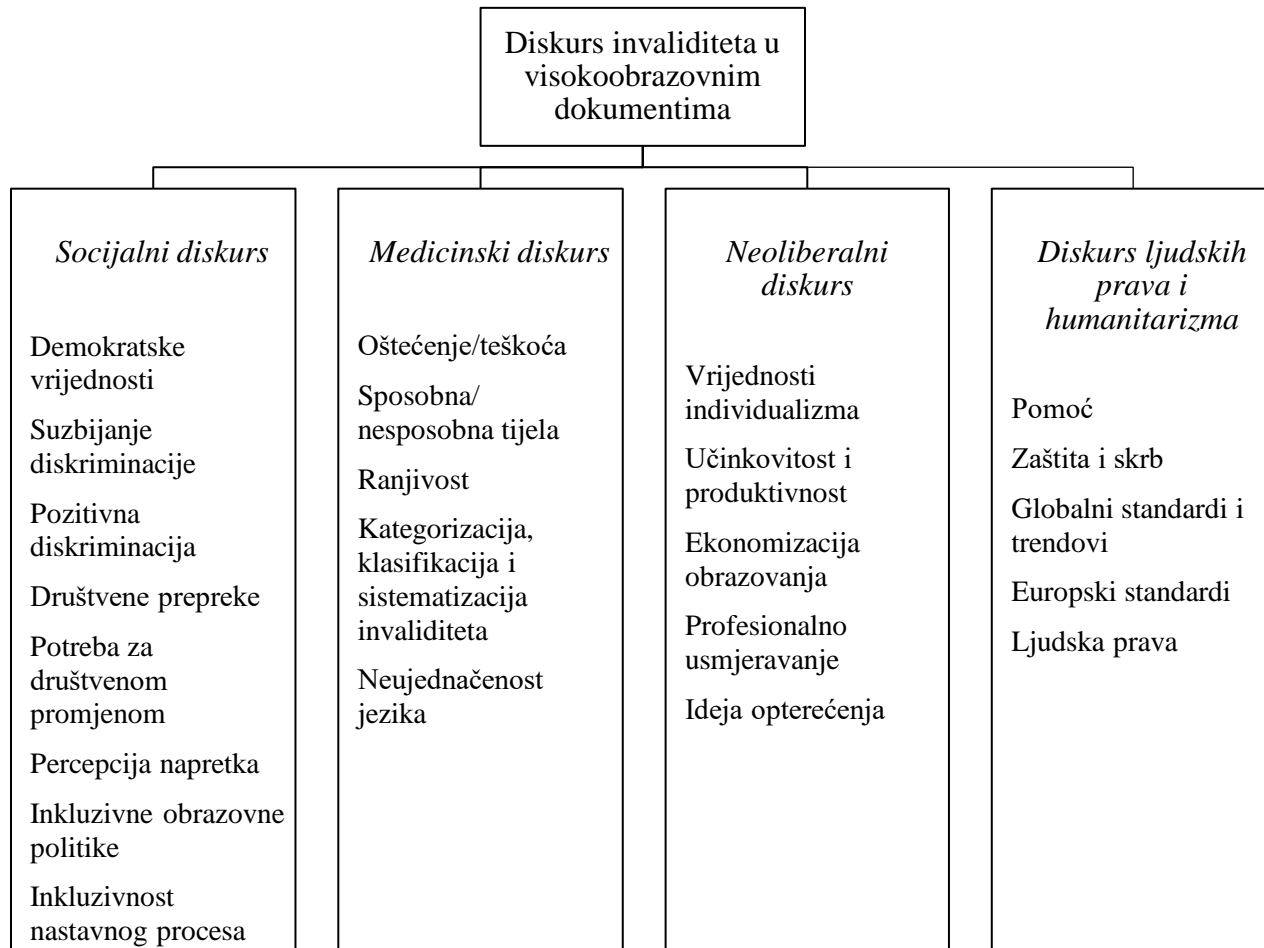
Stoga treba posebno naglasiti implicirane vrijednosti i ideologije upisane u tekstove i politike regulirajuće naravi u odnosu na aspekte društvenog života te dekonstruirati njihovu deklarativnu depolitiziranost, neutralnost i objektivnost. Obrazovne politike i dokumenti koji u kontekstu Republike Hrvatske uređuju odnos visokog obrazovanja i studenata/ica s invaliditetom su oblikovane diskursima koji proizlaze iz različitih izvora, a nastaju i kao proizvodi „glokalizacije“ međunarodnih dokumenata i otvorenog prostora interpretacije i prijevoda ključnih pojmova i odrednica međunarodnih obvezujućih tekstova, koji su i sami diskurzivno oblikovani vrlo određenim i konkretnim setovima vrijednosti. Osim toga, bez obzira na naizgled radikalne retoričke transformacije portretiranja invaliditeta u legalnim okvirima, Liasidou (2016:

150) tvrdi kako su lingvistički konstrukti individualne patologije u suvremenim pravnim okvirima postojani, što, zajedno s općom i sveprožimajućom neoliberalnom logikom, onemogućava pokušaje da se „invaliditet razumije kao društveno konstruiran konstrukt koji poziva na širu sistemsku i političku reformu“ (Liasidou, 2016: 150).

6.2. Dekonstrukcija diskursa invaliditeta u visokoobrazovnim politikama i dokumentima

Premda su dokumenti uključeni u analizu usporednih općih značajki – od istog ili sličnog pravno-obvezujućeg značaja; nastali u relativno uskom vremenom periodu; posredno ili neposredno se odnose na uređenje visokog obrazovanja i invaliditeta – odnosi diskursa invaliditeta (re)produciranih kroz njih kreću se od podudarnih i nadopunjujućih do proturječnih diskursa. Proturječni diskursi su, uostalom, u skladu s poimanjem dokumenata diskurzivnim, neizbježni (Ball, 1994, prema Saarinen, 2008: 725), a upravo, iz perspektive istraživanja visokoobrazovnih dokumenata, najzanimljivija pitanja proizlaze iz, kako Saarinen (2008: 725) to naziva, „trenja“ tih proturječnosti. Analiza tekstova, koja je uključivala preliminarno i detaljno iščitavanje tekstova i značajnih dijelova tekstova; proces kodiranja; povezivanje kodova u kategorije i, u konačnici, ustanovljavanje temeljnih diskurzivnih tema, iznjedrila je 216 kodova u 23 kategorije²² i time pružila dublji uvid u postojanost i odnose četiriju temeljnih diskursa proizašlih iz nje – socijalni, medicinski, i neoliberalni te diskurs ljudskih prava i humanitarizma. Na taj je način, osobito iz odnosa proturječnih diskursa, ali i specifičnih fragmenata navedenih diskursa, moguće iščitati postojanost *ableisma* u kreiranju i implementaciji visokoškolsko obrazovnih politika u odnosu prema studentima/cama s invaliditetom.

²² Tablica kodova i kategorija nalazi se u Prilogu 1. ovog rada

Slika 2. Shematski prikaz elemenata konstrukcije diskursa invaliditeta u visokoobrazovnim dokumentima – diskurzivne teme i kategorije

Ono što se pritom osobito ističe, a dodatno upućuje na „pukotine“ među različitim diskursima, jest u velikoj mjeri neujednačen jezik kojim je invaliditet oblikovan, krećući se od društveno-konstruktivističke terminologije i definicija invaliditeta, do onih koji u potpunosti odražavaju medicinski model deficita. Osobe s invaliditetom se tako navode, osim navedenim pojmom, i „invalidnim“, „tjelesno i duševno oštećenim“, „osobama s posebnim potrebama“ „slabim i nemoćnim“, „osjetljivim“ te „ranjivim“, a navode se i kao „posebna kategorija građana“. Različiti diskursi kombinirani su u jeziku invaliditeta i na razini pojedinog dokumenta, iako određeni dokumenti, u skladu sa sadržajem i kontekstom, imaju tendenciju promocije određenih diskursa, kao što je, s jedne strane Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020. (NN, 42/17) kao dokument koji u najvećoj mjeri poštuju načela idejnog socijalnog modela invaliditeta, i s druge strane, Strategija cjeloživotnog

profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020. (2015), koja je prožeta neoliberalnim koncepcijama obrazovanja, tijela i produktivnosti, promičući koncepte ranjivosti i osobnih teškoća. Osim toga, za razumijevanje politika u odnosu na invaliditet odraženih u analiziranim dokumentima važno je istaknuti i sadržaje koji u tekstovima nedostaju, a to se primarno odnosi na izostanak invaliditeta iz, uglavnom starijih, definicija podzastupljenosti ili marginaliziranosti, kao i intersekcionalna perspektiva, kakva je na deklarativnoj razini upisana u samo jednu definiciju osoba s invaliditetom.

U skladu s jezikom invaliditeta, za *ableism* je osobito ilustrativna, ali i kritična, postojanost dihotomija poput sposobnosti/nesposobnosti, osobe s invaliditetom/osobe bez invaliditeta kroz sve upisane diskurse i tekstove. Takve dihotomije potječu iz medicinskog modela invaliditeta, kao okosnica perspektive invaliditeta kao individualnog problema koji nastaje u samoj sobi, ali se instrumentaliziraju i kao neoliberalni koncepti, u legitimaciji nejednakog odnosa kao proizvoda tržišnih uvjeta i usklađivanju s temeljnim vrijednostima poput samostalnosti i kompetitivnosti; važan koncept u okviru humanitarnog i pristupa ljudskih prava, gdje se takve dihotomije čine temeljima za promociju patronizirajuće skrbi i zaštite „slabijih“; pa čak i unutar socijalne perspektive, unutar koje se, usprkos načelnoj usmjerenosti ka suzbijanju društvenih izvora nejednakosti, upravo takve dihotomije i druge klasifikacije medicinsko-pravnih izvorišta, koriste u ostvarivanju prava i mjera izjednačavanja mogućnosti.

Naposljetku, treba naglasiti kako različiti opresivni diskursi koji sudjeluju u legalnom oblikovanju invaliditeta, osobe, odnosno studenta/ice s invaliditetom, kao i visokoobrazovnog konteksta u odnosu na studente/ice s invaliditetom, legitimiraju i različite, nejednake odnose moći. Jezik je pritom osobito utjecajan alat u proizvodnji i održavanju moći, pa se kroz biomedicinski jezik, poput „kategorija invalidnosti“ ili „tjelesnih, mentalnih, intelektualnih ili osjetilnih oštećenja“, pripisujući osobe s invaliditetom kategoriji „abnormalnog“, održava i biomoć medicine i drugih državnih institucija u odnosu osobe s invaliditetom (Thomas, 2007: 98). S druge strane, neoliberalni diskursi, naglašavajući samostalnost i osobnu odgovornost studenata/ica, u osobnom invaliditetu osobe pozicioniraju razloge za obrazovne neuspjehe, smještajući pritom osobe s invaliditetom u subordinirani položaj u odnosu na sposobne, učinkovite i produktivne pojedince, kao i u odnosu na više, tržišne interese.

6.2.1. Visoko obrazovanje dostupno svima – socijalni diskurs invaliditeta

U skladu s ustavnim demokratskim načelima i temeljnim vrijednostima države, kao i s obvezujućom međunarodnom legislativom, svi dokumenti obuhvaćeni analizom posebno naglašavaju vrijednosti i koncepte poput jednakosti, ravnopravnosti, pristupačnosti, prava i slobode i druge, kako bi istaknuli temeljna načela države u odnosu prema svim građanima/kama, a osobito marginaliziranim društvenim skupinama, u ovom slučaju studentima/cama s invaliditetom. Te se vrijednosti kroz tekstove dokumenata odnose na sva područja društvenog života, odnosno, na sve aspekte studiranja studenata/ica s invaliditetom poput ravnopravnog pristupa objektima i uslugama, jednakosti i jednakih mogućnosti pri upisu na studij, pri samom obrazovnom procesu i završavanju studija, pri pristupačnosti svih resursa i prava te u općem pravu na zaštitu i očuvanje ljudskog dostojanstva.

Navedene vrijednosti odgovaraju općoj retorici socijalnog modela invaliditeta, međutim, izostanak njihovih preciznijih definicija omogućava interpretaciju tih načela i vrijednosti i kroz druge, naizgled oprečne perspektive. Pritom je osobito osjetljivo pitanje značenja pojma jednakosti. Kako Farnell (2012: 22) navodi, jednakost ima različita značenja ovisno o sferi života na koju se odnosi, pa stoga postoji politička, pravna, društvena i ekonomska jednakost. U kontekstu obrazovanja jednakost predstavlja jednake mogućnosti svih pojedinaca za „razvijanje vlastitih sposobnosti, stjecanje znanja i zauzimanje određenog položaja na društvenoj ljestvici”, bez diskriminacije (Farnell, 2012: 22). S druge strane, Farnell (2012: 23) također ističe i različite vrste društvene jednakosti koje se odnose na formalnu jednakost, jednakost ishoda i jednakost prilika, gdje je upravo formalna, kao pojam proceduralne prirode, onaj oblik jednakosti u najvećoj mjeri zastupljen u analizom obuhvaćenim tekstovima.

Članak 1.

(1) Ovim se Zakonom osigurava zaštita i promicanje jednakosti kao najviše vrednote ustavnog poretka Republike Hrvatske, stvaraju se pretpostavke za ostvarivanje jednakih mogućnosti i uređuje zaštita od diskriminacije na osnovi rase ili etničke pripadnosti ili boje kože, spola, jezika, vjere, političkog ili drugog uvjerenja, nacionalnog ili socijalnog podrijetla, imovnog stanja, članstva u sindikatu, obrazovanja, društvenog položaja, bračnog ili obiteljskog statusa, dobi, zdravstvenog stanja, invaliditeta, genetskog

naslijeđa, rodnog identiteta, izražavanja ili spolne orijentacije (Zakon o suzbijanju diskriminacije, NN, 85/08)

Osim toga, treba naglasiti i kako pojam jednakosti nosi potencijal izjednačavanja s pojmom istovjetnosti, ne promovirajući time nužno pristup izjednačavanja mogućnosti i perspektivu društvenih prepreka, već podržavajući normiranje i standardizaciju društvenog života. Na Hrvatskoj jezičnom portalu (<http://hjp.znanje.hr/>) je tako predloženo nekoliko definicija pojma jednakosti, od kojih se jedna odnosi na „potpunu podudarnost po svakoj mjeri“, dok druga predstavlja „postojanje jednakih uvjeta za sve, ravnopravnost u političkom i socijalnom smislu; jednaštvo“. Svakako, opiranje *ableizmu* mora podrazumijevati, kako i Campbell (2009: 14) naglašava, „otpuštanje strategije korištenja istovjetnosti za argument jednakosti na temelju liberalnih sloboda“. Nadalje, u skladu s argumentom o dominantno formalnom tipu jednakosti, kao i o neujednačenosti terminologije i, na koncu, diskursa, u drugom, mlađem dokumentu, navodi se definicija društvene jednakosti u okviru koje se, umjesto naglašavanja nejednakih društvenih odnosa moći, eksplicitno promovira perspektiva invaliditeta kao individualne patologije:

Društvena jednakost: Pomoć građanima u prevladavanju barijera spolnog određenja, etničke pripadnosti, invaliditeta, socijalnog statusa i razine obrazovanja pri učenju i na poslu (Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020., 2015.).

Istaknuta definicija invaliditet tako pozicionira kao osobni problem pojedinca, najprije kroz koncept „pomoći“, što aludira na inherentnu manjkavost ili nedostatnost invaliditeta, a potom i konceptualizacijom invaliditeta samog po sebi kao „barijere“ pri čijem „prevladavanju“ građani trebaju pomoć. Na taj način, kako to i Campbell (2009: 12) objašnjava, u okviru zapadnjačkih neoliberalnih politika diskursi jednakosti promiču „inkluziju“ na način da promoviraju pozitivne stavove, u isto vrijeme kroz *ableističke* diskurse proglašavajući invaliditet kao inherentno negativan i ontološki netolerantan.

Nadalje, nacionalne vrijednosti istaknute u dokumentima ujedno su i načelne vrijednosti međunarodnih obvezujućih dokumenata, primarno Europske unije, Ujedinjenih naroda i Bolonjskog procesa, u kojima se, „prepoznavajući ograničenja formalne jednakosti da utječu na

dublje korijene nejednakosti“, sve češće primjenjuje pristup „jednakosti prilika“ (Farnell, 2012: 22), ali i, u skladu s različitim i neusklađenom terminologijom na međunarodnoj razini, čitav niz drugih pojmova poput povećanja pristupa, proširivanja sudjelovanja, pravednosti i socijalne dimenzije (Farnell, 2012: 23-27). U različitim se kontekstima i dokumentima, svi navedeni pojmovi provlače i kroz analizirani pravni okvir, međusobno izmjenjivo i kao istoznačnice, unatoč različitim izvorima pojmova, kao i različitim značenjima²³.

Cilj Nacionalne strategije je učiniti hrvatsko društvo što osjetljivijim i prilagođenijim za nužne promjene u korist izjednačavanja mogućnosti osoba s invaliditetom, odnosno stvoriti uvjete za njihovo aktivno uključivanje i ravnopravno sudjelovanje u društvu kroz sprečavanje bilo kakve diskriminacije i snaženje svih oblika društvene solidarnosti (Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020., NN, 42/17).

Osim pojmova izjednačavanja mogućnosti, uključivanja i ravnopravnog sudjelovanja, kao temelja socijalno pravedne perspektive, prethodno istaknuti navod ilustrira još neke važne fragmente socijalnog diskursa invaliditeta proizašle iz analize dokumenata – suzbijanje diskriminacije i potrebu za društvenom promjenom i aktivnim stvaranjem uvjeta za uključivanje, ujedno time implicirajući na društvene izvore nejednakosti i prepreka. Većina dokumenata tako ističe važnost suzbijanja diskriminacije, kao i uvođenja antidiskriminacijskih mjera, dok u samo jednom dokumentu definicija diskriminacije, barem deklarativno, odražava potpunu teorijsku, ideološku i političku ideju izvorišnu u socijalnom modelu invaliditeta:

Zabranjena je izravna, neizravna, namjerna, nenamjerna, prikrivena, povremena ili sustavna diskriminacija osoba s invaliditetom. Diskriminacija bilo koje osobe zbog invaliditeta predstavlja ugrožavanje prava jednakosti i poštivanja ljudskog dostojanstva (Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom, NN, 47/05).

Upravo u skladu s navedenom definicijom, primarno se time referirajući na pojmove „neizravna“, „prikrivena“, „povremena“, kao i „nenamjerna“, se i diskursi koji invaliditet

²³ Kako Farnell (2012: 27) navodi, proširivanje sudjelovanja je, primjerice, termin proizašao iz Velike Britanije (eng. *widening participation in higher education*) zbog nepreciznosti samog pojma “jednak pristup”. Sama riječ “sudjelovanje” obuhvaća ne samo pristup nego i zadržavanje i dovršavanje studija, što je ključno za jednakost ishoda, dok, s druge strane, riječ “proširivanje” podrazumijeva aktivno uključivanje novih skupina studenata koji do sada nisu bili dovoljno zastupljeni u visokom obrazovanju.

smještaju u okvir osobne tragedije pojedinca, ujedno obilježavajući osobu s invaliditetom kao inherentno nepotpuno ili „oštećeno“ ljudsko biće, a koji su u velikoj mjeri sadržani u analiziranim dokumentima, trebaju shvaćati diskriminatornim, osobito uzevši u obzir njihovu regulativnu i obvezujuću narav. S druge strane, definicije diskriminacije i naglašavanja potrebe za antidiskriminacijskim mjerama u dokumentima, ukazuju na ključnu perspektivu socijalnog modela – pozicioniranje invaliditeta u društvenom okolišu, odnosno, preprekama nastalim kao posljedica društvene organizacije. U istom se dokumentu tako navodi kako se diskriminacija očituje i „kroz nepoduzimanje mjera za uklanjanje prepreka u okolišu i općem stavu društva ili stvaranju novih prepreka“ (Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom, NN, 47/05), dodatno ističući kako je upravo društvo, a ne fizički ili mentalni status osobe, izvor stvaranja prepreka koje određene aspekte društvenog života čine nedostupnima osobama s invaliditetom. Stoga, upravo takva definicija, iako ne odražava cjelokupni diskurs pravnog okvira, već samo jedan njegov segment, odgovara sljedećem navodu Mikea Olivera koji sumira osnove socijalnog modela invaliditeta, a koji je već prethodno naveden u poglavlju 2.1. Problematika terminologije invaliditeta:

...ako je invaliditet definiran kao društvena opresija, tada će osobe s invaliditetom biti viđene kao kolektivne žrtve nemarećeg ili neznajućeg društva umjesto kao individualne žrtve okolnosti. Takav pogled će biti prenesen i na društvene politike usmjerene prema ublažavanju opresije umjesto prema kompenziranju individua. (Oliver, 1990: 2-3).

Osim toga, jednu od istaknutih kategorija u analiziranim tekstovima čini i koncept pozitivne diskriminacije, iako se konkretan pojam u dokumentima ne spominje, već se spominje direktan prijevod koncepta iz tekstova engleskog govornog područja – pozitivna akcija (eng. *affirmative action*), a u svrhu pozitivnijeg, afirmativnijeg prizvuka same mjere, te se navodi čitav niz mjera pozitivne diskriminacije kao mjera za izjednačavanje mogućnosti poput kvotnog zapošljavanja studenata/ica s invaliditetom i novčane nagrade poslodavcima te stipendiranja studenata/ica s invaliditetom. Ono što je pritom važno naglasiti, jest kako mjere pozitivne diskriminacije mogu imati pozitivan utjecaj na povećanje vidljivosti osoba, odnosno studenata/ica s invaliditetom u društvu, međutim, suštinski se radi o kompenzatornim mjerama, poglavito financijskim, koje ne utječu na (pre)oblikovanje javnog diskursa i ideje invaliditeta te ne predstavljaju alate stvarne društvene promjene. Naposljetku, kako navodi Rose (2001, prema

Liasidou, 2014: 127), promoviranje inkluzije bi u visokom obrazovanju trebalo nadići asimilacijske i kompenzatorne mjere podrške u smjeru razvijanja inkluzivnih prostora i pedagogija.

Upravo je inkluzivni pristup, odnosno obrazovna inkluzija, ono što u obrazovnom kontekstu čini konceptualni temelj socijalnog modela invaliditeta. Inkluzija se općenito smatra međunarodnim političkim imperativom (Liasidou, 2008: 483), pa se u procesu prilagođavanja kulturnih, socioekonomskih i legislativno-pravnih obrazaca inkluzivnom pristupu sam pojam reificira i nekritički unosi u postojeće strukture, što dovodi i do proturječnih ideoloških pozicija unutar različitih diskursa. Inkluzivni je pristup u okviru analiziranih dokumenata predstavljen prvenstveno kroz pravo svih građana/ki na obrazovanje, uključujući i pristup visokom obrazovanju; prilagodbu svih usluga vezanih uz pristup i sudjelovanje u visokoobrazovnom sustavu; prilagodbu samog nastavnog procesa i, na posljertku, primjenu novih tehnologija i deklarativno navođenje mogućnosti univerzalnog dizajna. Većina se sadržaja pritom odnosi na neki oblik „prilagodbe“, pa se u tom kontekstu u dokumentima navodi prilagodba upisnog procesa, prilagodba cjelokupnog sustava, prilagodba prijevoza, nastave, prostora, provjere znanja i literature. Međutim, treba istaknuti kako ono što „prilagodba“ podrazumijeva, jest ujedno i nekritičko prihvaćanje postojećih pretpostavki i organizacije obrazovnih sustava te prilagođavanje određenih njegovih segmenata onome što se u obrazovnom kontekstu najčešće naziva „posebnim potrebama“ studenata/ica. Obrazovni je sustav, s druge strane, visoko standardiziran i normativiziran, izgrađen na povijesnim (eugeničkim) temeljima stvaranja ideje „idealnog“ studenta/ica, u skladu s čim „posebne“ potrebe odražavaju nemogućnost dijela studentske populacije da ispuni postavljene zahtjeve i norme, pa iz toga i proizlazi nužnost prilagodbi. U skladu s tim, treba još jednom istaknuti navod autora Danforth i Rhodes (1997: 358) koji navode kako pokret za inkluziju nije zakazao u razvijanju tehnika integracije, već u artikuliranju logičke i konzistentne filozofije koja podržava neisključujuće obrazovanje. Osim toga, prilagodba se u glavnini slučajeva nužno povezuje s konceptom „razumne prilagodbe“:

Preporuka je Odbora da država stranka poduzme neposredne korake kojima će osigurati da sve osobe s invaliditetom imaju pristup inkluzivnom osnovnoškolskom, srednjoškolskom i tercijarnom obrazovanju te da se za njih unutar redovnog obrazovanja osigura razumna prilagodba. (Sukladno članku 2. Konvencije o pravima osoba s

invaliditetom »razumna prilagodba« znači potrebnu i prikladnu preinaku i podešavanja, koja ne predstavljaju nesrazmjerno ili neprimjereno opterećenje, da bi se takvo što u pojedinačnom slučaju, tamo gdje je to potrebno kako bi se osobama s invaliditetom osiguralo uživanje ili korištenje svih ljudskih prava i temeljnih sloboda na ravnopravnoj osnovi s drugima.) (Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti osoba s invaliditetom od 2017-2020, NN, 42/17).

Razumna prilagodba je pritom osobito zanimljiv koncept, poglavito zbog izrazito otvorene definicije i šturih, nejasnih i neodređenih pojmova koji ga opisuju poput „razumna“, „potrebna“, „prikladna“, „nesrazmjerno“ i „neprimjereno“. Radi se o konceptu korištenom u svrhu postizanja ravnopravnog položaja, u ovom slučaju, studenata/ica s invaliditetom u prostoru visokog obrazovanja, međutim, ideja razumne prilagodbe se, osobito u odnosu na red riječi u definiciji, možda jasnije može objasniti kao podloga za legitimaciju neomogućavanja pristupačnosti i dostupnosti visokog obrazovanja za sve. Kako Kiš-Glavaš (2012: 64) objašnjava, razumna se prilagodba:

...vrši s ciljem izjednačavanja mogućnosti osoba s invaliditetom, a da pritom ne zahtijeva iznimna sredstva. (...) Primjerice, prilagodbe koje bi bilo razumno očekivati od nekog velikog fakulteta ne bi bilo razumno očekivati i od nekog dislociranog fakultetskog odsjeka (na primjer ugradnja dizala ili rampe). Ili ono što bi se moglo razumno očekivati od sveučilišta koje je u dobroj financijskoj poziciji, moglo bi se nerazumno očekivati od sveučilišta iste veličine koje se nalazi u financijskim teškoćama.

Stoga se može zaključiti kako visoko obrazovanje treba učiniti dostupnim svima, ali samo ukoliko to ne zahtijeva nešto što se vrlo neprecizno objašnjava kao „nerazumna“ prilagodba. Razumna prilagodba je mjera direktno „uvezena“ iz međunarodnog, europskog prava, gdje se „razumnost“ detaljnije objašnjava kroz financijsku isplativost ili opterećenje:

U Preambuli te Direktive u alineji 21 navedeni su kriteriji za procjenu je li tražena prilagodba u granicama pravnog standarda “razumne prilagodbe” definirane u članku 5.: “da bi se utvrdilo predstavljaju li određene mjere nerazmjern teret, treba voditi računa o financijskim i ostalim troškovima koji nastaju prilagodbom; veličini i raspoloživim financijskim sredstvima organizacije ili poduzeća; te mogućnosti pokrivanja

troškova prilagodbe iz javnih fondova ili raspoloživost nekih drugih sredstava pomoći.“(Složnjak, 2014: 20).

Usto, Liasidou (2016: 155-156), referirajući se na razumnu prilagodbu, ističe kako ona može podrazumijevati i mjere koje za posljedicu imaju stigmatizaciju studenata/ica s invaliditetom, poput segregacije, odražavajući pritom pristup individualne patologije, a u svrhu jednostavnog ispunjenja legalne obveze institucije za prilagodbom okoliša ili nastave studentima/icama s invaliditetom.

Naposljetku, treba istaknuti kako bi se, a s ciljem ispunjenja stvarnog inkluzivnog obrazovnog okruženja i načela socijalnog modela invaliditeta, strateški trebalo raditi na dizajniranju obrazovnih sadržaja koji omogućavaju interakciju i odgovor studenata/ica na kurikulum i materijale uvažavajući njihove preferirane modalitete učenja (Liasidou, 2014: 127). To je načelo, uostalom, istaknuto i u okviru Strategije obrazovanja, znanosti i tehnologije (NN, 124/04) u kojoj se navodi:

Najvažnija načela cjeloživotnog učenja za pojedinca jesu: mogućnost usvajanja unapređenja i/ili proširenja znanja, vještina, stavova i vrijednosti; mogućnost i potreba razvoja osobnih potencijala u različitim razdobljima života; mogućnost pristupa različitim oblicima i sadržajima učenja radi ostvarenja osobnih želja i razvoja sposobnosti.

Takav proces uključuje prihvaćanje raznolikog repertoara metoda podučavanja, uključujući i nove tehnologije, ujedno inkorporirajući pristupe i teorijske perspektive u skladu s principima inkluzivnog diskursa. Koncept univerzalnog dizajna, koji se također površno spominje u obrazovnim dokumentima, može pružiti odskočnu dasku za prihvaćanje reflektivnog i kritičnog procesa u ostvarivanju proaktivnog, a ne reaktivnog i specijaliziranog pristupa u pružanju podrške svim studentima/cama (Mole, 2012, prema Liasidou, 2014: 128).

6.2.2. Tjelesna, mentalna, intelektualna ili osjetilna oštećenja i posebne potrebe – medicinski diskurs invaliditeta

Uz socijalni, inkluzivni pristup, kojem su, u skladu s prethodno navedenim međunarodno uspostavljenim načelima jednakosti, ravnopravnosti, pristupačnosti i dostupnosti svih aspekata

društvenog života svim građanima/kama države, deklarativno predani i svi analizirani dokumenti, diskurs koji se implicitno promiče, primarno kroz jezik biomedikalizama, jest diskurs izvorišan u medicinskom modelu invaliditeta.

Općenito, iz kompleksnih odnosa osoba s invaliditetom i društvenih institucija, u određenim društvenim uvjetima, nastaju različiti diskursi invaliditeta. Tako je, primjerice, u predmodernom periodu društva religija igrala značajnu ulogu (Stiker, 1999, prema Grue, 2015: 89), osobito u društvenoj interpretaciji i proizvodnji mentalnih bolesti (Foucault, 1973b, prema Grue, 2015: 89), dok u posljednjih nekoliko stoljeća najvažniji izvor diskursa invaliditeta predstavlja medicinska znanost. Upravo je kroz medicinske perspektive, a u skladu s konceptom statističkog prosjeka ili normalnog ljudskog tijela, pa samim time i idejom negativne devijacije u odnosu na normu tjelesnih funkcija, društvo takve devijacije klasificiralo kao oštećenja, iz čega mogu proizlaziti različite društvene interpretacije, premda je invaliditet izrazito rijetko bivao interpretiran kao pozitivan identitet (Grue, 2015: 89). Iako se u međunarodnim akademskim, političkim i legalnim diskursima dogodio značajan pomak u smjeru marginalizacije medicinskih aspekata definiranja invaliditeta (Grue, 2015: 88), uloga biomedikalizama u pravnim okvirima koji uređuju aspekte društvenog života osoba s invaliditetom još uvijek je značajna i sveprisutna.

U dokumentima je tako invaliditet, usprkos neujednačenosti jezika invaliditeta na razini pravnog okvira, pojedinog dokumenta, pa čak i jedinstvenih definicija, primarno iznesen kroz dijagnostičke tipove, koncept oštećenja i teškoće, koncept ranjivosti te opisno „u odnosu na sposobnosti osobe bez invaliditeta“ (Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom, NN, 157/2013). Definicije invaliditeta te popratna terminologija se tako kreću od krajnje medicinski orijentiranih definicija koje invaliditet isključivo smještaju u okvir osobne neadekvatnosti, nedostatnosti i oštećenja:

1. Osoba s invaliditetom je svaka osoba koja je zbog tjelesnog i/ili mentalnog oštećenja, privremenog ili trajnog, prošlog, sadašnjeg ili budućeg, urođenog ili stečenog pod utjecajem bilo kojeg uzroka, izgubila ili odstupa od očekivane tjelesne ili fiziološke strukture te je ograničenih ili nedostatnih sposobnosti za obavljanje određene aktivnosti na način i u opsegu koji se smatra uobičajenim za ljude u određenoj sredini (Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom, NN, 47/05).

do definicija koje proizlaze iz tzv. biopsihosocijalnog pristupa definiranju invaliditeta utjelovljenog u definicijama UN-ove Konvencije o pravima osoba s invaliditetom:

Čl. 4.

Osoba s invaliditetom jest osoba s trajnim ili privremenim tjelesnim, mentalnim, intelektualnim i/ili osjetilnim oštećenjima, koja u međudjelovanju s različitim preprekama u prostoru mogu spriječiti njezino sudjelovanje u društvu na ravnopravnoj osnovi (Pravilnik o osiguranju pristupačnosti građevina osobama s invaliditetom i smanjene pokretljivosti, NN, 78/13).

Upravo potonja definicija, koja se temelji na ideji invaliditeta kao proizvoda međudnosa postojećeg oštećenja osobe i društvenih prepreka, predstavlja svojevrsan temelj međunarodnog, pa time i hrvatskog nacionalnog pravnog okvira. Uvažavanjem, barem djelomičnim, društveno konstruirane naravi onemogućenog pristupa društvenim resursima osobama s invaliditetom, ta se definicija odmiče od strogo medicinske perspektive izjednačavanja invaliditeta s nekim oblikom mjerljivog oštećenja osobe, međutim, takva definicija, iako uvriježena, predstavlja tek kompromis u odnosu na ciljeve opće socijalne pravde, a u korist medicinskog autoriteta. Grue (2015: 88-89) ističe barem dva problema takve formulacije invaliditeta: pretpostavka invaliditeta kao stabilnog i mjerljivog faktora te pitanje kauzalnosti u odnosu oštećenja, društvenih prepreka i činjenice društvene isključenosti. Oba problema, pritom, proizlaze iz pragmatične naravi UN-ove definicije i njezine neutemeljenosti u koherentnim filozofskim idejama, u korist mogućnosti praktične instrumentalizacije takve definicije. Ono što to znači u praktičnom smislu, jest da takva definicija ostavlja prostor i diskrecijsko pravo da se invaliditet, po (financijskoj) potrebi, u datom kontekstu definira ili kao potreba za društvenom prilagodbom, ili kao oštećenje osobe. Usto je invaliditet po definiciji sveden na „abnormalnost“ (Grue, 2009: 317, prema Liasidou, 2016: 157), legitimizirajući ono što Campbell (prema Liasidou, 2014: 125) navodi kao „poredak sposobne tjelesnosti“, unutar kojeg se konstrukcijom binarne opozicije osobe s invaliditetom/osobe bez invaliditeta, opravdava subordinirani položaj određenih pojedinaca na temelju fabriciranih devijacija.

U tom procesu konstruiranja invaliditeta abnormalnim u odnosu na normalno ljudsko tijelo i funkcioniranje, *ableism* uspostavlja klasifikaciju populacija, pa Campbell (2013, prema Campbell, 2013: 2) navodi kako *ableistički* sustavi uključuju diferencijaciju, rangiranje,

negaciju, označavanje i prioritizaciju osjetnog života – procese upisane u jezik invaliditeta analiziranog pravnog okvira prvenstveno kroz uvjetovanost podrške i mjera izjednačavanja mogućnosti postojanjem dokaznih kategorija i klasifikacija invaliditeta. Upravo je službena kategorizacija temeljena na brojčanom pokazatelju oštećenja tijela uvjet kojim studenti/ce moraju dokazati svoj ontološki status (manjkavosti), kako bi ostvarili podršku, prilagodbu ili individualizaciju u obrazovnom kontekstu, stavljajući se na taj način u potpunosti u ulogu bolesnika (sick-role), odnosno, podređeni položaj u odnosima biomoći.

Članak 6.

Pravo na izravan smještaj imaju i studenti koji ostvaruju jedan od sljedećih uvjeta.:

4. Studenti s invaliditetom od 1. do 5. kategorije invalidnosti (iznad 50% tjelesnog oštećenja), uključujući i studente s invaliditetom na poslijediplomskome sveučilišnom studiju. Status ovih studenata dokazuje se rješenjem o postotku tjelesnog oštećenja nadležne ustanove (Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava redovitih studenata na subvencionirano stanovanje, NN, 53/17)

Medicinske klasifikacije tako djeluju kao sustav razdvajanja i klasificiranja ljudskih tijela, ali i njihova rangiranja u skladu s udjelima oštećenosti:

Čl. 12.

Bodovi na temelju socijalno-ekonomskoga statusa

(7) prema sljedećoj raspodjeli:

- 6. kategorija (50% tjelesnog oštećenja) – 400 bodova;*
- 7. kategorija (40% tjelesnog oštećenja) – 320 bodova;*
- 8. kategorija (30% tjelesnog oštećenja) – 250 bodova;*
- 9. kategorija (20% tjelesnog oštećenja) – 200 bodova;*
- 10. kategorija (10% tjelesnog oštećenja) – 150 bodova (Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava redovitih studenata na subvencionirano stanovanje, NN, 53/17).*

Naposljetku, a djelujući u vidu eufemizama, u obrazovnom se kontekstu za studente/ice s invaliditetom u okviru obrazovnih dokumenata koriste i termini poput ranije spominjanih posebnih potreba te osjetljivih i ranjivih društvenih skupina.

6. Prilagodba postupaka i usluga ranjivim skupinama

- spektar usluga treba prilagoditi kako bi bile dostupne svim građanima bez obzira na njihova eventualna tjelesna, komunikacijska ili druga ograničenja. Usluge treba razvijati na način da budu pristupačne svim građanima bez obzira na njihove navike i način života (Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020., 2015)

Koncept ranjivosti, kojim se u velikoj mjeri služe teoretičari/ke iz područja sociologije (Meekosha i dr., 2013: 321), općenito naglašava ovisnost osoba s invaliditetom o određenim društvenim uslugama i institucijama, aludirajući pritom na inherentnu manjkavost same osobe. Takav odnos, u kojem se, prema Campbell (2013: 10), „različitost čita kao oblik subordinacije, ovisnosti i znak manjkavosti, proizvodi patnju koja ponižava i omalovažava“.

Stoga treba zaključiti kako sam model deficita, kao dominantan diskurs putem kojeg se ontološke pretpostavke manjkavosti osoba s invaliditetom upisuju u pravne okvire, predstavlja vid opresije (Abberly, 1996; Swain, French i Cameron, 2003; Oliver, 2004; prema Beratan, 2006) te upravo institucije i zakoni, prihvatanjem modela deficita, pojačavaju tu opresiju (Oliver, 1990, prema Beratan, 2006), u isto vrijeme utišavajući ulogu društvenog i obrazovnog konteksta u stvaranju ili pogoršavanju onemogućavajućih prepreka (Grue, 2009, prema Liasidou, 2016: 157).

6.2.3. Neoliberalni diskurs invaliditeta i „neadekvatan odabir obrazovanja“

S obzirom na dominaciju paradigme neoliberalizacije u suvremenom visokom obrazovanju, kako je opširnije objašnjeno u poglavlju 3. *Studenti s invaliditetom u visokom školstvu ili visoko obrazovanje na sjecištu ableisma, neoliberalne političke ekonomije i pozitivističkog konzervativizma*, i (re)definiranje invaliditeta i položaja osoba s invaliditetom u visokom obrazovanju pod utjecajem je neoliberalnih vrijednosti i organizacijskih potreba. Tako je u dokumentima neoliberalni diskurs invaliditeta vidljiv u prioritiziranju samostalnosti, učinkovitosti i produktivnosti, ekonomske koristi te naglašavanju nužnosti prilagodbe pojedinca „ekonomskim i socijalnim uvjetima“, naspram načela socijalnog modela koji nalaže uvažavanje različitih modaliteta učenja i organizaciju obrazovnih sustava u skladu s društvenim, a ne ekonomskim potrebama.

Pritom se, kako u općem diskursu, tako i u analiziranim dokumentima, ističe koncept profesionalnog usmjeravanja i cjeloživotnog učenja, kroz koji se fokus obrazovanja pomaknuo s učenja kao realizacije potencijala individue, na fleksibilnost i prilagodljivost sa svrhom bolje zapošljivosti (Bačević, 2014: 281).

... profesionalno usmjeravanje i savjetovanje može pomoći pojedincima i organizacijama da se bolje prilagode okolnostima te budu produktivni u novonastalim i netipičnim ekonomskim i socijalnim uvjetima (Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020., 2015).

Takva je formulacija aktivnih, produktivnih, prilagodljivih i građana/ki spremnih za rad u skladu s onim što Goodley (2014, prema Burch, 2017: 4) naziva proizvodnjom obrazovnih institucija "idealnih" neoliberalnih građana koji su u stanju postići čvrsta očekivanja sposobnosti. Prema Wolbringu (2012a, prema Burch, 2017: 4) su upravo očekivanja vezana uz sposobnost, mjerljivu na temelju ekonomske kontribucije, temelji obrazovnih politika i dokumenata. Međutim, ono što je ključno u takvoj, neoliberalnoj meritokratskoj perspektivi obrazovanja, je činjenica da se radi o sustavu koji određene sposobnosti i vrijednosti, a u skladu s potrebama tržišne ekonomije, vrjednuje više nego druge. Stoga su, kako i Liasidou (2014: 123) zaključuje, „određene skupine studenata/ica isključene iz visokog obrazovanja na temelju njihove pretpostavljene nemogućnosti da doprinesu indikatorima performansi i da se nose s kompetitivnim tržištem visokog obrazovanja temeljenog na 'ljudskom kapitalu'“.

Postupak profesionalnog usmjeravanja učenika kompleksan je postupak koji uključuje suradnju različitih stručnjaka i trebao bi se provoditi tijekom cijelog školovanja učenika kako bi proces obrazovanja učenika bio prilagođen učenikovim teškoćama te kako bi se učenika usmjeravalo u područja u kojima će moći razvijati i ostvariti svoje potencijale i mogućnosti (Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020., 2015).

„Pretpostavljena nemogućnost“, koju Liasidou (2014: 123) spominje, može se iščitati iz prethodnog navoda, gdje se neprilagođenost sustava, kao i obrazovni neuspjeh, implicitno svode na neprikladne odluke pojedinca u vezi s usklađenošću ili neusklađenošću osobnih sposobnosti, osobito u odnosu na postojanje teškoća svojstvenih pojedincu, i zahtjeva programa. Takva je

implikacija sljedećim navodom dodatno naglašena, ali i učinjena manje perfidnom, otvoreno ističući kako se izvor eventualnih obrazovnih neuspjeha i prepreka ne nalazi u hostilnosti društvenog okoliša visokog obrazovanja utemeljenog na normativnim ljudskim tijelima i sposobnostima, već u (ne)sposobnostima i odlukama pojedinca.

Dobro razvijen sustav podrške za učenike s teškoćama tijekom obrazovanja prevenirat će kasniju isključenost iz društva, nezaposlenost, emocionalne, financijske i druge negativne posljedice koji proizlaze iz neadekvatnog odabira obrazovanja i neusvajanja vještina i znanja koja su u skladu s potrebama na tržištu rada (Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020., 2015).

U skladu s tim, isti dokument (Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020., 2015) posebno naglašava potrebu za integracijom dosadašnjih oblika savjetovaništva za studente/ice i pružanja podrške u području profesionalnog usmjeravanja i vještina upravljanja karijerom, osobito u svrhu ostvarivanja „financijskih ušteda na razini cjelokupnog sustava znanosti i visokog obrazovanja“, premda nije jasno što bi takva integracija predstavljala u praksi i kako bi utjecala na mogućnosti, obujam i kvalitetu dijela savjetodavne podrške studentima/cama s invaliditetom, s obzirom na već postojeće nedostatnosti tog dijela sustava. S tim u skladu, jedan drugi, recentniji dokument, umjesto prilagodbe predlaže, kako je u dokumentu navedeno, „prevenciju“ teškoća u obrazovanju, upravo kroz organizaciju profesionalnog savjetovanja kao obveznog za studente/ice s invaliditetom te izbornog za druge studente/ice, s obzirom na pretpostavljena ograničenja same osobe s invaliditetom. Pravovremena podrška i reorganizacija su svakako važne u procesu omogućavanja visokog obrazovanja svima, ali je, kada su usmjerene na procjenu objektivne „razumnosti“ prilagodbe, „opterećenja“ ili (ne)adekvatnosti osobnih odabira, nejasno jesu li takvi programi usmjereni ka pružanju podrške studentima/cama ili ekonomskoj koristi sustava.

Kada se radi o kandidatima s invaliditetom, potrebno je uvesti obvezno dodatno savjetovanje o mogućim teškoćama pri realizaciji ishoda učenja studijskog programa koji kandidati žele upisati (...). To je potrebno kako bi se prevenirale eventualne teškoće vezane uz nemogućnost postizanja nekih ishoda učenja pojedinog obveznog kolegija ili studijskog programa, uzrokovano mogućim ograničenjima kao posljedica oštećenja,

bolesti ili poremećaja kod studenta i kako bi se na vrijeme osigurale potrebne prilagodbe. (Nacionalni plan za unaprjeđenje socijalne dimenzije visokog obrazovanja u Republici Hrvatskoj 2019.-2021., 2018).

Stoga Springer (2016a, prema Burch, 2017: 4) navodi kako je neoliberalizam, osobito u obrazovanju, pokret nejednakosti, jer želja za profitom umanjuje vrijednosti zajednice i označava one koji se ne uklapaju u ideju pojedinca kreiranog tržišnim varijablama. Naposljetku, treba istaknuti kako krajnji ishod takve perspektive, zapošljivost, u pravilu zanemaruje kako društvene strukture poput roda, „rase“, klase ili invaliditeta u stvarnosti djeluju s mogućnostima na tržištu rada (Morley, 2001, prema Vingaard Johansen, 2015), već uspješnost ili neuspješnost u obrazovanju i svijetu rada objašnjava u terminima dostatne ili nedostatne učinkovitosti, produktivnosti, fleksibilnosti i samostalnosti.

6.2.4. „najviša razina suvremene zaštite“ – humanitarizam i diskurs ljudskih prava

Utemeljenje argumentacije u ljudskim pravima kada se radi o naglašavanju potrebe za društveno pravednim načinom organizacije društvenih institucija poput obrazovanja, a osobito u kontekstu osoba s invaliditetom, neizostavno je, kako u međunarodnoj i europskoj, tako i u nacionalnoj legislativi i akademskim diskursima. Ljudska prava se tako nameću kao univerzalna, dekonstekstualizirajući se iz specifičnih povijesnih, sociopolitičkih, ekonomskih i kulturnih uvjeta unutar kojih su kao koncept razvijena. Upravo iz toga, prema Kavedžiji (2011: 127), proizlaze dvije kontradiktorne karakteristike diskursa ljudskih prava: kapacitet za emancipaciju i hegemonijska, homogenizirajuća i reduktivna tendencija. I u okviru analiziranih pravnih propisa ljudska prava, eksplicitno, ili kroz termine „europskih“ ili „međunarodnih“ standarda, zauzimaju ključno mjesto u predstavljanju mjerila za izradu politika, naglašavajući na taj način deklarativnu opću usmjerenost visokoobrazovnih politika ka izjednačavanju prilika i socijalno pravednom pristupu, ali i promičući autoritete u vidu utjecajnih europskih institucija.

Članak 2.

Visoko obrazovanje se temelji i na:

– europskoj humanističkoj i demokratskoj tradiciji te usklađivanju s europskim sustavom visokog obrazovanja,

– poštivanju i afirmaciji ljudskih prava (*Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju, NN, 123/03*).

Ono što, pritom, treba istaknuti, jest da ljudska prava kao koncept i kao diskurs, iako se, kao u navedenom primjeru, predstavljaju kao samorazumljiva i univerzalna, nisu nastala na „neutralnim temeljima“, već su i u njih upisane određene društvene pretpostavke i pretenzije. Diskurs ljudskih prava je općenito, koristeći se pasivnim i impersonalnim konstrukcijama te neodređenim i bezvremenskim izrazima, opisan kao predominantno pravni, što uključuje efekt neutralizacije i univerzalizacijski efekt (Kavedžija, 2011: 130-131). S druge strane, ističe se i neoliberalno usmjerenje diskursa ljudskih prava i to kroz „uzak individualistički fokus sa snažnim fokusom na civilna i politička prava i puno manjim naglaskom na ekonomska, socijalna i kulturna prava (Kirkup i Evans, 2009; Weller, 2009, prema Sherry, 2014: 18), što Sherry (2014: 18) ističe kao osobito problematično za osobe s invaliditetom, s obzirom na njihovu simultanu marginaliziranost u političkim, ekonomskim, civilnim, društvenim i kulturnim sferama.

Međutim, ono što je u kontekstu ovog rada od veće važnosti, je na koji način diskurs ljudskih prava oblikuje invaliditet. Tu je važno istaknuti kako se kontinuirano kroz analizirane dokumente, a kao integrativni dijelovi generalnog diskursa prava i sloboda, provlače koncepti skrbi, pomoći i zaštite.

Članak 57.

Posebnu skrb država posvećuje zaštiti invalidnih osoba i njihovu uključivanju u društveni život (Ustav Republike Hrvatske, NN, 5/14).

Stvaranje sveobuhvatnoga domaćega pravnog okvira pretpostavlja i kontinuirano praćenje razvoja međunarodnih standarda, kako bi se osobama s invaliditetom osigurala najviša razina suvremene zaštite, pristupačnost svim pravima i njihovo ostvarivanje bez diskriminacije (Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti osoba s invaliditetom od 2017-2020 (NN, 42/17).

Osobito studente/ice s invaliditetom tako oblikuje potreba za pomoći u podmirenju osnovnih životnih troškova, pomoć u studiju, psihološka i zdravstvena pomoć, pomoć alternativnih oblika komunikacije te pomoć u prevladavanju barijera invaliditeta, dok usto imaju „pravo“ na uživanje „posebne skrbi i zaštite“. Takvi koncepti odražavaju duboko ukorijenjeni stav o subordiniranosti

osoba s invaliditetom te potrebu za generalnim paternalističkim pristupom. Hahn (1986: 130, prema Campbell, 2009: 19) navodi kako postoji uska veza između paternalističkih stavova, subordinacije osoba s invaliditetom i „interesa“ *ableisma*, na način da paternalizam omogućava dominantnim elementima društva da izraze duboku i iskrenu simpatiju za članove manjinskih skupina, u isto ih vrijeme držeći u položajima društvene i ekonomske subordinacije. Općenito paternalistički pristup podrazumijeva shvaćanje osoba s invaliditetom bespomoćnima, ovisnima, aseksualnima, ekonomski neproaktivnima, fizički ograničenima, emocionalno nezrelima te „prihvatljivima samo kad su nenametljive“ (Hahn, 1986: 130, prema Campbell, 2009: 19).

Članak 57.

Slabim, nemoćnima i drugim, zbog nezaposlenosti ili nesposobnosti za rad, nezbrinutim osobama država osigurava pravo na pomoć za podmirenje osnovnih životnih potreba (Ustav Republike Hrvatske, NN, 5/14).

Osim toga, međunarodna ljudska prava djeluju paternalistički i implicitno povezujući invaliditet s bolešću, defektivnošću, deformiranošću i „drugošću“ (Lord, 2014: 168), što je implicirano i u upotrebi pojmova „slabih“, „nemoćnih“ te osoba „nesposobnih za rad“, kao i u isticanju „posebnosti“ određenih prava.

Općenito je kapitalizacija invalidnih tijela sa svrhom poticanja sažaljenja povezana sa paternalizmom i naporima da se onemogućuje jednaka individualna prava osobama s invaliditetom, pa stoga brojni teoretičari/ke studija invaliditeta i aktivisti kritiziraju dobrotvorne, humanitarne pristupe invaliditetu (Longmore, 2003; Shapiro, 1994; prema Gill i Schlund-Vials, 2014: 5). U tom su smislu i diskurs ljudskih prava i humanitarni diskurs povezani sa svim prethodno navedenim: socijalnim diskursom kroz načelnu orijentiranost jednakim mogućnostima i uklanjanju društvenih prepreka; medicinskim diskursom u portretiranju osoba s invaliditetom kroz medicinske dijagnostičke tipove; te neoliberalnim diskursom kroz snažne individualističke reference i fokusu na internacionalizaciji standarda. Međutim, kako i Sherry (2014: 17) ističe, to ne znači da se treba napustiti predanost diskursu „ljudskih prava“ već da se upotreba takvih diskursa treba gledati kritički u skladu s materijalnim posljedicama različitih ekonomskih politika. „Treba se dekonstruirati hegemonijska veza između neoliberalizma i diskursa ljudskih prava tako da ljudska prava mogu biti iskorištena kao izazov dominantnim pretpostavkama neoliberalne globalizacije“ (Sherry, 2014: 17).

7. Zaključak

Ableism, kao disciplinirajuće-normirajući imperativ sposobnosti, predstavlja opresivnu paradigmatiku poziciju koja, koristeći se moći proizašoj iz društveno konstruiranih normativnih dihotomija normalno/nenormalno, sposobnost/nesposobnost te valjano/nevaljano obilježava, vrjednuje i kategorizira osobe, marginalizirajući pritom jedne te povlaštavajući druge. Kao veliki narativ, *ableism* tako informira društvene vrijednosti, prakse i obrasce te prvenstveno kroz društvene institucije proizvodi, reproducira i održava nejednaku raspodjelu moći. Visoko obrazovanje, kao jedna od temeljnih društvenih institucija, posjeduje visoku razinu simboličke moći te kroz ono što Foucault naziva sklopom moć/znanje monopolizira oblikovanje i preoblikovanje znanja u skladu s određenim setovima vrijednosti. Visoko obrazovanje to, u dijalektičkom odnosu s drugim društvenim institucijama, a poglavito ekonomijom i ekonomskim procesima, radi kroz čitavu arhitekturu praksa i politika, materijaliziranih u tekstualnom obliku obrazovnih dokumenata.

Stoga je ovaj rad oblikovan oko kritičke analize diskursa visokoobrazovnih dokumenata, bivajući pritom usmjeren teorijskim korpusom kritičkih studija invaliditeta, studija *ableisma* te kritičke sociologije invaliditeta u nastajanju, a u svrhu dobivanja dubljeg uvida u diskurse koji kroz jezične prakse i obrasce oblikuju invaliditet te studente/ice s invaliditetom čine objektom određenih politika. Teorijski i konceptualni okvir rada se tako temelji na radovima autora/ica Olivera (1990, 1995), Davisa (1995), Campbell (2009, 2013) i brojnih drugih koji invaliditet kao oblik društvene opresije objašnjavaju kroz uvjetovanost disciplinarnim mehanizmima suvremene političke ekonomije te ključne koncepte reificirane normalnosti i binarnog načina razmišljanja.

Sama metoda kritičke analize diskursa korištena u analizi dokumenata temeljena je na Faircloughovom (1995) trodimenzionalnom (tekst, diskurzivne prakse, sociokulturne prakse) modelu analize i analitičkom okviru za kritičku analizu diskursa visokoškolskih obrazovnih dokumenata autora Hyatta (2013). Analitički dio rada je stoga, u skladu s metodološkim okvirom, podijeljen na kontekstualizacijski i dekonstrukcijski dio. Kontekstualizacijski dio analize, naslanjajući se na opširnije poglavlje o širem kontekstu visokog obrazovanja studenata/ica s invaliditetom i mreži utjecaja koji ga oblikuju, pravni okvir obuhvaćen analizom stavlja u kontekst „nadređene“, međunarodne legislative, odnoseći se prvenstveno na

obvezujuće dokumente UN-a i bolonjskog procesa. Pritom je istaknut i utjecaj supranacionalnih interesa na oblikovanje europskih obrazovnih politika, kao i njihova generalna usmjerenost ka ekonomizaciji obrazovanja kroz koncepte produktivnosti, kvalitete, kompetitivnosti i zapošljivosti (Keeling, 2006, Saarinen, 2008, Morley, 2001, prema Vingaard Johansen i dr., 2015).

U „dekonstrukcijskom“ dijelu, s druge strane, opisane su diskurzivne teme proizašle iz kritičke analize diskursa obuhvaćenih dokumenata. Tako su opisana četiri osnovna diskursa koji u okviru analiziranog pravnog okvira visokoškolskog obrazovanja osoba s invaliditetom oblikuju, uređuju i reproduciraju koncept invaliditeta: socijalni, medicinski i neoliberalni te diskurs ljudskih prava i humanitarizma.

Socijalni diskurs invaliditeta pritom predstavlja opći ton nacionalne, kao i međunarodne legislative, promičući demokratske vrijednosti poput jednakosti, ravnopravnosti, socijalne pravednosti i prava i sloboda; suzbijanje i zaštitu od diskriminacije kao i mjere pozitivne diskriminacije u odnosu na marginalizirane društvene skupine i pojedince; svijest o društvenom izvorištu prepreka za ravnopravno sudjelovanje u društvu i potrebu za društvenom promjenom te inkluzivne obrazovne politike i prakse, kao okosnicu obrazovnog diskursa. S druge strane, „pukotine“ u takvom diskursu, poput nejasnih ili nedorečenih stavova i definicija i jezika koji nosi značenja proturječnih diskursa, poput biomedicinskih termina i definicija invaliditeta, upućuju na kompleksne odnose među upisanim diskursima i duboku ukorijenjenost *ableističkih* pretpostavki o biološkoj uvjetovanosti invaliditeta.

Drugi je diskurs, medicinski, upravo i utemeljen u jeziku biomedikalizama koji studente/ice s invaliditetom portretira primarno kroz dijagnostičke tipove, koncept oštećenja i teškoće, koncept ranjivosti te opisno „u odnosu na sposobnosti osobe bez invaliditeta“. Takvo definiranje invaliditeta osobe smješta isključivo u okvir osobne neadekvatnosti, nedostatnosti i oštećenja, konstruirajući ih „abnormalnim“ u odnosu na normalno ljudsko tijelo i funkcioniranje i time uspostavljajući vrijednosno označenu dihotomiju sposobnih/nesposobnih, odnosno, normalnih/abnormalnih tijela.

Nadalje, kao važan diskurzivni tip u oblikovanju invaliditeta u obrazovnim dokumentima ističe se i neoliberalni diskurs invaliditeta. On je naglašen kroz prioritiziranje samostalnosti,

učinkovitosti i produktivnosti, ekonomske koristi te nužnost prilagodbe pojedinca „ekonomskim i socijalnim uvjetima“, smještajući tako invaliditet u „neproduktivni“ i „neučinkoviti“ dio dihotomije, u isto vrijeme svodeći obrazovne neuspjehe na osobne nedostatke osobe s invaliditetom, od ograničenja na temelju oštećenja, do manjka samostalnosti i krivih obrazovnih odluka.

Naposljetku, diskurs čiji su fragmenti u konstantnom suodnosu sa svim drugim diskursima koji se u tekstovima ističu, jest diskurs ljudskih prava i humanitarizma. Zahvaljujući svom statusu univerzalnosti, objektivnosti i neutralnosti, koncept ljudskih prava se nekritično koristi i promovira kroz sve tekstove, ujedno time reproducirajući i neka druga značenja utkana u njihove definicije, poput invaliditeta u okviru modela deficita. Osim toga, diskurs ljudskih prava, u isto vrijeme bivajući shvaćan kao globalni i europski standard te oznaka napretka, djeluje paternalistički u odnosu na osobe s invaliditetom, nužno ih povezujući s konceptima zaštite, skrbi i pomoći kroz humanitarni pristup.

Stoga se, naposljetku, može zaključiti kako je *ableism* kao ideja o inherentnoj društvenoj subordiniranosti osoba s invaliditetom kroz različite diskurse, ali i njihove odnose i pukotine, postojan u tekstovima koji reguliraju sustav visokog obrazovanja i studiranje osoba s invaliditetom, onemogućavajući na taj način stvarni pristup i ravnopravno sudjelovanje u visokom obrazovanju svima, u suprotnosti s načelnim pravima. Usto, važno je istaknuti kako obrazovne politike, osim službenih dokumenata, čine i druge prakse i politike poput političkih govora, javnih istupa, rasprava te drugih tekstova, koji zajedno oblikuju javno poimanje određenog društvenog fenomena, poput odnosa visokog obrazovanja i invaliditeta/osoba s invaliditetom. Stoga treba uzeti u obzir i ograničenja ovog rada te upućivati na potrebu za daljnjim, osobito kritičkim analizama diskursa različitih tekstova, kako bi se nastavio proces dekonstrukcije negativnih ontologija i epistemologija invaliditeta i otvorio prostor za nova znanja i glasove.

8. Prilozi

Prilog 1. Tablica kodova i kategorija

Socijalni diskurs invaliditeta

Demokratske vrijednosti	<ul style="list-style-type: none">• Jednakost• Izjednačavanje mogućnosti• Ravnopravan pristup informacijama• Pristupačnost svim pravima• Ravnopravno sudjelovanje u društvu• Osnaživanje solidarnosti• Socijalna pravednost• Jednakopravni položaj• Pristupačnost• Nacionalne vrijednosti• Nacionalna odgovornost• Prava i slobode• Ljudsko dostojanstvo
Suzbijanje diskriminacije	<ul style="list-style-type: none">• Zaštita od diskriminacije• Zabrana diskriminacije• Sprječavanje diskriminacije• Stavljanje u nepovoljniji položaj -diskriminacija• Propust omogućavanja pristupa - diskriminacija• Segregacija -diskriminacija• „Zabranjena je izravna, neizravna, namjerna, nenamjerna, prikrivena, povremena ili sustavna diskriminacija osoba s invaliditetom“• Stvaranje novih prepreka – diskriminacija• Nepoduzimanje mjera za uklanjanje okolišnih prepreka – diskriminacija• Kršenje ljudskih prava – diskriminacija
Pozitivna diskriminacija	<ul style="list-style-type: none">• Pozitivna akcija – u cilju poboljšanja položaja• Kvotno zapošljavanje studenata s invaliditetom• Novčana nagrada za zapošljavanje osoba s invaliditetom• Stipendiranje podzastupljenih ili ranjivih skupina studenata• Prednost podzastupljenim i ranjivim skupinama za smještaj u studentskom domu
Društvene prepreke	<ul style="list-style-type: none">• Uklanjanje prepreka• Okolišne prepreke• Fizičke prepreke• Psihološke, obrazovne, obiteljske, kulturološke, socijalne, profesionalne, financijske i arhitektonske prepreke

	<ul style="list-style-type: none"> • Prepreke za potpunu integraciju • Administrativne prepreke
Potreba za društvenom promjenom	<ul style="list-style-type: none"> • Svijest o nedostacima • Pобољшanje kvalitete života • „učiniti hrvatsko društvo što osjetljivijim i prilagođenijim za nužne promjene“ • Potreba za povećanjem dostupnosti visokog obrazovanja • Razlike u pristupačnosti visokih učilišta • Nejednak pristup visokom obrazovanju • Nedovoljna pristupačnost informacijama • Neujednačenost prava • Nedovoljna informiranost o pravima OSI • Često kršenje i zanemarivanje prava OSI • Nedovoljno dostupno obrazovanje • Nedovoljna fleksibilnost studija • Osigurati institucionalnu i stručnu potporu • Stvaranje uvjeta za inkluziju • Nedovoljno razvijen sustav studentskog savjetovanja
Percepcija napretka	<ul style="list-style-type: none"> • „postignuti značajni rezultati“ • „doista možemo reći da su učinjeni značajni pomaci“ • „može se procijeniti da su ostvareni značajni pomaci“
Inkluzivne obrazovne politike	<ul style="list-style-type: none"> • (Visoko) obrazovanje dostupno svima • Osobni rast i razvoj • Ravnopravno sudjelovanje u obrazovanju • Pravo na inkluzivno obrazovanje • Pravednost u obrazovanju • Pravo na kvalitetan studij i obrazovni proces • Osiguravanje pristupa visokom obrazovanju financijskim sredstvima • Važnost socijalne dimenzije • Povećati interes za pristup visokom obrazovanju • Ostvarivanje društvenih interesa studenata • Važnost obrazovnih iskustva studenata/ica ranjivih skupina • Ravnopravnost pri upisu • Dostupnost informacija o upisu • Prilagodba upisa osobama s invalidnošću • Prostorna pristupačnost • Pristup informacijama i komunikacijama • Dostupnost izvedbenog plana • Dostupnost usluga • Dostupnost svih resursa • Pravo na sudjelovanje u izborima za studentski zbor • Uključivanje marginaliziranih i isključenih osoba u obrazovanje

	<ul style="list-style-type: none"> • Prilagodba obrazovnog sustava • Važnost istraživanja za unaprjeđenje obrazovanja osoba s invaliditetom • Praćenje studiranja studenata iz podzastupljenih i ranjivih skupina • Prilagođeni prijevoz • Unaprjeđenje potpore za studente s invaliditetom • Financijska podrška • Mentorska podrška • Nastavna podrška
Inkluzivnost nastavnog procesa	<ul style="list-style-type: none"> • Edukacija za rad sa studentima/cama s invaliditetom • Edukacija nastavnika o obrazovnim prilagodbama • Naglasak na prilagodbu obrazovnih programa • Prilagodba nastave • Prilagodba prostora • Prilagodba provjera znanja • Priznavanje različitih oblika učenja • „fleksibilnost i prilagodljivost obrazovanja“ • Razvijanje otvorenih obrazovnih sadržaja • Razvijanje pomagala sa slobodnim pristupom • Univerzalni dizajn • Razumna prilagodba • Učenje na daljinu • Mogućnosti IKT za studente/ice s invaliditetom • Pristupačna literatura • Uvažavanje osobnosti i različitosti pojedinca • Pravo na korištenje alternativnih sustava komunikacije • Pravo na komunikacijskog posrednika • Asistenti u nastavi

Medicinski diskurs invaliditeta

Oštećenje/teškoća	<ul style="list-style-type: none"> • Tjelesna, mentalna, intelektualna ili osjetilna oštećenja • Međudjelovanje oštećenja i okoline • Tjelesno i duševno oštećeno dijete • Funkcionalna oštećenja • Tjelesna, komunikacijska i druga ograničenja • Komunikacijske teškoće • Invaliditet kao barijera u učenju • Gluhoća i gluhošljepoća kao prepreke • Komunikacijska i orijentacijska smetnja • Savjetovanje za „prevladavanje osobnih teškoća studenta“ • Teškoće u studiju - posljedica oštećenja, bolesti ili poremećaja kod studenta
-------------------	--

Sposobna/ nesposobna tijela	<ul style="list-style-type: none"> • „u odnosu na sposobnosti osobe bez invaliditeta“ • Odstupanje od očekivane tjelesne ili fiziološke strukture • Odstupanje od uobičajenog za ljude u određenoj sredini • Nesposobni za rad • Ograničene ili nedostatne sposobnosti • „mogućnosti“ osoba s invaliditetom
Ranjivost	<ul style="list-style-type: none"> • Slabi i nemoćni • Ranjive skupine • Osjetljive skupine • Socijalno ranjive skupine
Kategorizacija, klasifikacija i sistematizacija invaliditeta	<ul style="list-style-type: none"> • „sve vrste invalidnosti“ • Osobe s invaliditetom – kategorija građana • Kategorije invalidnosti • Postotak oštećenja kao uvjet • Dijagnoza kao dokaz • Prava s obzirom na stupanj, vrstu i uzrok oštećenja
Neujednačenost jezika	<ul style="list-style-type: none"> • Osoba s invaliditetom • Invalidne osobe • Socijalno zapušteno dijete • Tjelesno i duševno oštećeno dijete • Invalidnost • Mladi s invalidnošću • Studenti s invalidnošću • Zajednica gluhih i gluhoslijepih osoba • Marginalizirane i isključene osobe • Podzastupljene skupine • Osoba smanjene pokretljivosti • Specifične društvene skupine

Neoliberalni diskurs invaliditeta

Vrijednosti individualizma	<ul style="list-style-type: none"> • Samostalno rješavanje problema • Samostalno donošenje odluka • Savjetovanje za „prevladavanje osobnih teškoća studenta“ • Preuzimanje veće osobne odgovornosti • Naglasak na vještinama upravljanja karijerom • Studenti „svjesniji svojih sposobnosti“
Učinkovitost i produktivnost	<ul style="list-style-type: none"> • „učinkovito sudjelovanje u društvu“ • „radni učinak u granicama očekivanog“ • Najpovoljniji radni učinak • Kvaliteta – udovoljavanje općeprihvaćenim standardima i očekivanjima društva u cjelini • Kvalitetni ishodi obrazovanja • Učinkovitost obrazovanja

	<ul style="list-style-type: none"> • Unaprjeđenje produktivnosti • Pravo na završetak studija u kraćem roku • „uredno izvođenje nastave“ • Poštivanje režima studija • Uredno izvršavanje obveza • Opravdani slučajevi prekida studija
Ekonomizacija obrazovanja	<ul style="list-style-type: none"> • Ekonomska korist integriranog savjetovišta • Povezivanje obrazovnih i ekonomskih ciljeva kroz profesionalno usmjeravanje • Racionalizacija troškova kroz rad udruga • Prilagodba pojedinca ekonomskim i socijalnim uvjetima • Poticanje tvrtki, zaklada i udruga na stipendiranje studenata iz podzastupljenih i ranjivih skupina
Profesionalno usmjeravanje	<ul style="list-style-type: none"> • Profesionalno usmjeravanje esencijalno za obrazovanje • Profesionalno usmjeravanje povećava uključenost u visoko obrazovanje • Profesionalno usmjeravanje dovodi do obrazovanja prilagođenom učenikovim teškoćama • Usmjeravanje učenika u područja u kojima će se moći razvijati • „neadekvatan odabir obrazovanja“ • „primjeren odabir visokog obrazovanja“ • Poštivanje osobnosti i interesa osobe • Povezivanje obrazovnih i ekonomskih ciljeva kroz profesionalno usmjeravanje • Uvesti obvezno profesionalno usmjeravanje za osobe s invaliditetom
Ideja opterećenja	<ul style="list-style-type: none"> • „nije nerazmjern teret“ • Nije „nesrazmjerno“ i „neprimjereno“ opterećenje • Razumna prilagodba • Izjednačavanje mogućnosti kao obveza • „kada je potrebno“ • Pristupačnost po potrebi

Diskurs ljudskih prava i humanitarizma

Pomoć	<ul style="list-style-type: none"> • Pomoć za podmirenje osnovnih životnih troškova • Pomoć u studiju • Psihološka i zdravstvena pomoć • Pravo na obrazovanje „uz pomoć“ alternativnih sustava komunikacije • Pomoć u prevladavanju barijera invaliditeta • Pomoćna tehnologija
-------	---

Zaštita i skrb	<ul style="list-style-type: none"> • Zaštita invalidnih osoba • Osobita njega, obrazovanje i skrb • Posebna skrb • Zaštita osoba s duševnim smetnjama • Zaštita - primjena odgovarajućeg medicinskog postupka • Zaštita – uključivanje u posebne obrazovne programe • „Najviša razina suvremene zaštite“
Globalni standardi i trendovi	<ul style="list-style-type: none"> • „treća država po redu u svijetu“ • Globalni trendovi • Međunarodni standardi kvalitete • Međunarodni standardi prava • Važnost međunarodnih suradnji
Europski standardi	<ul style="list-style-type: none"> • Europska humanistička i demokratska tradicija visokog obrazovanja • Europski standardi kvalitete • Europski standardi obrazovanja • Uključivanje podzastupljenih skupina europski prioritet • Podrška po uzoru na europske zemlje • „interkulturalizam i europska dimenzija obrazovanja“
Ljudska prava	<ul style="list-style-type: none"> • Obveza zaštite i promicanja ljudskih prava • Kršenje ljudskih prava – diskriminacija • Prava osobe s invaliditetom = prava Konvencije • Promoviranje ljudskih prava • Potpisivanje Konvencije kao dokaz promicanja prava osoba s invaliditetom • Službeni dokumenti kao dokaz promicanja prava osoba s invaliditetom • Svrha aktivnosti – implementacija Konvencije u zakonodavstvo • Obrazovanje koje poštuje ljudska prava • Međunarodna pohvala kao dokaz promicanja prava osoba s invaliditetom

9. Literatura

Anić, Šime, Klaić, Nikola, Domović, Želimir (2002). Natuknica invaliditet, invalid, Rječnik stranih riječi, Sani-plus, Zagreb, str. 621.

Apple, Michael W. (2001). „Comparing Neo-liberal Projects and Inequality in Education“, *Comparative Education*, 37 (4): 409-423.

Bačević, Jana (2014). „(Education for) work sets you free: 'employability' and higher education in former Yugoslavia and its successor states“, *European Journal of Higher Education*, 4 (3): 281-296.

Baranović, Branislava (1994). „Promjene obrazovnog diskursa u postsocijalističkoj Hrvatskoj“, *Revija za sociologiju*, 25 (3-4): 201-211.

Barnartt, Sharon (2005). *Report of the ASA Committee on the Status of Persons with Disabilities (PWD)*, Američka Sociološka Organizacija, <http://www.asanet.org/sites/default/files/savvy/images/asa/docs/pdf/Disabilities%20Status%20Committee%20Report%202005.pdf> (9.2.2018.).

Barnes, Colin (2007). „Disability, higher education and the inclusive society“, *British Journal of Sociology of Education*, 28 (1): 135-145.

Barnes, Colin, Mercer, Geof (2010). *Exploring disability, 2nd edition*. Cambridge: Polity.

Beratan, Gregg D. (2006). „Institutionalizing Inequity: Ableism, Racism and IDEA 2004“, *Disability Studies Quarterly*, 26 (2), <http://dsq-sds.org/article/view/682/859> (14.11.2018.).

British Sociological Association. (2004). Equality and Diversity. Language and the BSA: Disability. <https://www.britsoc.co.uk/Equality-Diversity/> (30.8.2018.).

Burch, Leah Faith (2017). „Governmentality of adulthood: a critical discourse analysis of the 2014 Special Educational Needs and Disability Code of Practice“, *Disability & Society*, 33 (1): 94-114.

Burch, Leah Faith i Josephine, Sirotkin (2018). Comment from the Field: Critical Studies in Ableism Conference, Manchester Metropolitan University. *Journal of Literary and Cultural Disability Studies*. 12 (2): 239-243.

Campbell, Fiona Kumari (2009). *Contours of Ableism: The Production of Disability and Abledness*. New York: Palgrave Macmillan.

Campbell, Fiona Kumari (2013). „Problematizing Vulnerability: Engaging Studies in Ableism and Disability Jurisprudence“. Plenarno predavanje na simpoziju Disability at the Margins: Vulnerability, Empowerment and the Criminal Law, Wollongong, 27. studeni 2013.

<https://lha.uow.edu.au/content/groups/public/@web/@law/@lirc/documents/doc/uow166211.pdf> (1.10.2018.).

Danforth, Scot, Rhodes, William (1997). „Deconstructing Disability: A Philosophy for Inclusion“. *Remedial and Special Education*, 18 (6): 357-366.

Davis, Lennard J. (1995). *Enforcing Normalcy*. New York, London: Verso.

Devlin, Richard, Pothier, Dianne (2006). „Introduction: Toward a Critical Theory of Dis-Citizenship“, u: Devlin, R., Pothier, D. (ur.). *Critical Disability Theory: Essays in Philosophy, Politics, Policy, and Law*. Vancouver: UBC Press, 1-20.

Dolmage, Jay Timothy (2017). *Academic Ableism: Disability and Higher Education*. Ann Arbor, MI: University of Michigan Press, <https://quod.lib.umich.edu/u/ump/mpub/9708722> (23.01.2019.).

Dudley-Marling, Curt (2004). „The Social Construction of Learning Disabilities“. *Journal of Learning Disabilities*, 37 (6): 482-489.

Dunn, Dana S., Andrews, Erin E. (2015). „Person-First and Identity-First Language: Developing psychologists' cultural competence using disability language.“ *American Psychologist*, 70 (3): 255-64.

Fairclough, Norman (1995). *Critical discourse analysis: The critical study of language*. Harlow, England: Longman.

Farnell, Thomas (2012). „Jednake prilike u obrazovanju u globalnoj perspektivi“, u: Kiš-Glavaš, Lelia (ur.). *Studenti s invaliditetom – Opće smjernice*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 13-35.

Farnell, Thomas; Matković, Teo; Doolan, Karin i Cvitan, Mirna (2014). *Socijalna uključivost visokog obrazovanja u Hrvatskoj: analiza stanja*. Institut za razvoj obrazovanja, Zagreb. http://iro.hr/wp-content/uploads/2018/02/19.Socijalna_ukljucivost_visokog_obrazovanja.pdf (1.10.2018.)

Fawcett, Barbara (2005). „Researching disability: meanings, interpretations and analysis“, u: Fawcett, B., Featherstone, B., Fook, J., Rossiter, A. (ur.). *Practice and Research in Social Work: Postmodern feminist perspectives*. London & New York, Routledge, 63-84.

Franjkić, Lorena, Kiš-Glavaš, Lelia i Novak, Valentina (2014). „Percepcija studenata o mogućnostima osoba s invaliditetom da udovolje zahtjevima studijskih programa“, *Hrvaska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 50 (1): 70-80.

Froumin, Isak i Smolentseva, Anna (2014). „Issues of transformation in post-socialist higher education systems“, *European Journal of Higher Education*, 4 (3): 205-208.

- Gill, Michael i Schlund-Vials, Cathy J. (2014). „Introduction: Protesting 'The Hardest Hit': Disability Activism and the Limits of Human Rights and Humanitarianism“, u: Gill, Michael i Schlund-Vials, Cathy J. (ur.): *Disability, Human Rights and the Limits of Humanitarianism*. Surrey i Burlington: Ashgate, 1-15.
- Goodley, Dan (2004). „De/Constructing 'Learning Difficulties' in Educational Contexts: the life story of Gerry O'Toole“. U Barnes, C., Mercer, G. (ur.): *Disability Policy and Practice: Applying the Social Model*. Leeds: The Disability Press, 175-190.
- Goodley, Dan (2013). Dis/entangling critical disability studies. *Disability & Society*, 28(5): 631–644.
- Goodley, Dan (2014). *Dis/ability studies: theorizing disablism and ableism*. London, New York: Routledge.
- Grue, Jan (2015). *Disability and Discourse Analysis*. Farnham: Ashgate.
- Gunn, Andrew (2015). „The Role of Political and Policy Studies in Higher Education Policy Research, u: Jeroen Huisman“, u: Malcolm Tight (ur.): *Theory and Method in Higher Education Research: Volume 1*. Emerald Group Publishing Limited, 27 – 47.
- Halmi, Aleksandar (2013). „Kvalitativna istraživanja u obrazovanju“. *Pedagogijska istraživanja*, 10 (2): 203-218.
- Hewitt, Sally (2009). „Discourse Analysis and Public Policy Research“. Centre for Rural Economy Discussion Paper Series No. 24. Newcastle: Newcastle University, <http://ippra.com/attachments/article/207/dp24Hewitt.pdf> (28.8.2018.)
- Hosking, David L. (2008). „Critical disability theory“, rad izložen na 4th Biennial Disability Studies Conference, Lancaster University, 2 - 4.9.
- Hrvatski zavod za javno zdravstvo (2017). Izvješće o osobama s invaliditetom u Republici Hrvatskoj. https://www.hzjz.hr/wp-content/uploads/2016/04/Invalidi_2017.pdf (30.8.2018.).
- Hughes, Bill (2005). „What Can a Foucauldian Analysis Contribute to Disability Theory?“, u: Tremain, S. (ur.) *Foucault and the government of disability*. The University of Michigan Press, 78-93.
- Hyatt, David. (2013). „The Critical Higher Education Policy Discourse Analysis Framework“, u: Huisman, J., Tight, M. (ur.) *Theory and Method in Higher Education Research (International Perspectives on Higher Education Research, Volume 9)*. Emerald Group Publishing Limited, 41 – 59.
- Kavedžija, Iza (2011). „Inside and Outside the New Global Community: Human Rights Discourse in Japan and Beyond“, *Etnološka tribina: Godišnjak Hrvatskog etnološkog društva*, 41(34): 127-151.

Kiš-Glavaš, Lelia (2012). „Studenti s invaliditetom u sustavu visokog obrazovanja u Republici Hrvatskoj“, u: Kiš-Glavaš, Lelia (ur.) *Studenti s invaliditetom: Opće smjernice*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, 35-71.

Kiš-Glavaš, Lelia (2016, 19. prosinac). „Lelia Kiš Glavaš: U RH se nedovoljno radi na kvaliteti obrazovanja djece s teškoćama u razvoju u smislu pripreme za visokoškolsko obrazovanje“ (Barbara Gregov). *Vox feminae*. <https://voxfeminae.net/pravednost/lelia-kis-glavas-u-rh-se-nedovoljno-radi-na-kvaliteti-obrazovanja-djece-s-teskocama-u-razvoju-u-smislu-pripreme-za-visokoskolsko-obrazovanje/> (1.10.2018.).

Lester, Jessica Nina, Lochmiller, Chad R., Gabriel, Rachael (2016). „Locating and applying critical discourse analysis within education policy: An introduction“. *Education Policy Analysis Archives*, 24 (102): 1-11, <http://www.redalyc.org/articulo.oa?id=275043450113> (27.8.2018.).

Liasidou, Anastasia (2008). „Critical discourse analysis and inclusive educational policies: the power to exclude“, *Journal of Education Policy*, 23(5), 483-500.

Liasidou, Anastasia (2014). „Critical disability studies and socially just change in higher education“, *Social Justice in Higher Education*, 41 (2): 120-135.

Liasidou, Anastasia i Symeou, Loizos (2016). „Neoliberal versus social justice reforms in education policy and practice: discourses, politics and disability rights in education“, *Critical Studies in Education*, 59(2): 149–166.

Lord, Janet E. (2014). „Persons with Disabilities in International Humanitarian Law – Paternalism, Protectionism or Rights?“, u: Gill, Michael i Schlund-Vials, Cathy J. (ur.): *Disability, Human Rights and the Limits of Humanitarianism*. Surrey i Burlington: Ashgate, 155-179.

Marcelić, Sven (2015). „Suvremeni modeli sveučilišta i njihova kritika u društvenim znanostima“, *Socijalna ekologija*, 24 (1), 41-62.

Marinić, Marko (2008). „Jesu li osobe s invaliditetom 'invalidi'? Pitanje konceptualne naravi, ali i potreba izjednačavanja mogućnosti“. *Društvena istraživanja*, 17, 1-2 (93-94): 199-221.

Meekosha, Helen, Shuttleworth, Russell, Soldatic, Karen (2013). „Disability and Critical Sociology: Expanding the Boundaries of Critical Social Inquiry“. *Critical Sociology*, 39 (3): 319-323.

Mihanović, Vesna (2011). „Invaliditet u kontekstu socijalnog modela“, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 47(1), 72-86.

Minich, Julie Avril (2016). „Enabling Whom? Critical Disability Studies Now“. *Lateral*, 5 (1). <http://csalateral.org/issue/5-1/forum-alt-humanities-critical-disability-studies-now-minich/#fn-366-10> (10.9.2018.).

Ministarstvo rada i mirovinskog sustava (2015). Strategija cjeloživotnog profesionalnog usmjeravanja i razvoja karijere u Republici Hrvatskoj 2016.-2020. <http://digured.srce.hr/arhiva/1507/91530/strategija-cpu-2016-2020.pdf> (13.2.2019.).

Ministarstvo znanosti i obrazovanja (2018). Nacionalni plan za unaprjeđenje socijalne dimenzije visokog obrazovanja u Republici Hrvatskoj 2019.-2021. http://digured.srce.hr/arhiva/1899/191067/mzo.hr/sites/default/files/dokumenti/2019/Obrazovanje/Visoko-obrazovanje/Razvoj-visokog/nacionalni_plan_za_unaprjeđenje_socijalne_dimenzije_visokog_obrazovanja_u_republici_hrvatskoj_2019._-2021.pdf (13.2.2019.).

Narodne novine (2001). Zakon o hrvatskom registru o osobama s invaliditetom (NN, 64/2001). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2001_07_64_1049.html (30.8.2018.).

Narodne novine (2003). Zakon o znanstvenoj djelatnosti i visokom obrazovanju (NN, 123/03). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2003_07_123_1742.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2004). Strategija obrazovanja, znanosti i tehnologije (NN, 124/04). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_10_124_2364.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2005). Deklaracija o pravima osoba s invaliditetom (NN, 47/05). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2005_04_47_911.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2007). Zakon o studentskom zboru i drugim studentskim organizacijama (NN, 71/07). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2007_07_71_2182.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2008). Zakon o suzbijanju diskriminacije (NN, 85/08). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2008_07_85_2728.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2009). Zakon o osiguravanju kvalitete u znanosti i visokom obrazovanju (NN, 45/09). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2009_04_45_1031.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2013). Pravilnik o osiguranju pristupačnosti građevina osobama s invaliditetom i smanjene pokretljivosti (NN, 78/13). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_06_78_1615.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2013). Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju osoba s invaliditetom (NN, 157/2013). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2013_12_157_3292.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2014). Ustav Republike Hrvatske (pročišćeni tekst) (NN 5/14). https://www.usud.hr/sites/default/files/dokumenti/Redakcijski_prociscen_tekst_Ustava_Republike_Hrvatske_Ustavni_sud_Republike_Hrvatske_15._sijecnja_2014_.pdf (13.2.2019.).

Narodne novine (2014). Zakon o zaštiti osoba s duševnim smetnjama (NN, 76/14). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2014_06_76_1414.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2015). Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava na novčanu potporu za podmirenje dijela troškova prijevoza za redovite studente s invaliditetom (NN, 23/15). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_02_23_492.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2015). Zakon o hrvatskom znakovnom jeziku i ostalim sustavima komunikacije gluhoslijepih osoba u Republici Hrvatskoj (NN, 82/15). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2015_07_82_1570.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2017). Pravilnik o uvjetima i načinu ostvarivanja prava redovitih studenata na subvencionirano stanovanje (NN, 53/17). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_06_53_1206.html (13.2.2019.).

Narodne novine (2017). Nacionalna strategija izjednačavanja mogućnosti za osobe s invaliditetom od 2017. do 2020. (NN, 42/17). https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2017_04_42_967.html (13.2.2019.).

Oliver, Mike (1990). *The politics of disablement: Critical texts in social work and the welfare state*. London: Palgrave.

Oliver, Mike (1995). The Sociology of Liberation and the Liberation of Sociology, Paper presented at Hull Seminar

Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije (1932). Statistički godišnjak 1929 – Knjiga 1. Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd. http://www.sistory.si/cdn/publikacije/1-1000/901/STATISTICKI_GODISNJAK_1929.pdf (6.2.2019.).

Pravobranitelj za osobe s invaliditetom. Pojmovnik. <https://posi.hr/pojmovnik/> (30.8.2018.).

Puzić, Saša, Doolan, Karin i Dolenc, Danijela (2006). „Socijalna dimenzija 'Bolonjskog procesa' i (ne)jednakost šansi za visoko obrazovanje: neka hrvatska iskustva“, *Sociologija sela*, 44 (2-3): 243:260.

Riddell, Sheila, Tinklin, Teresa, Wilson, Alastair (2004). „Disabled Students in Higher Education: a reflection on research strategies and findings“, u: Barnes, C., Mercer, G. (ur.): *Disability Policy and Practice: Applying the Social Model*. Leeds: The Disability Press, 81-98.

Rinaldi, Jen (2013). „Reflexivity in Research: Disability between the Lines“. *Disabilities Studies Quarterly*, 33 (2).

Rismondo, Mihovil (2003). „Invalidnost i invaliditet: Definiranje, sličnosti i razlike“. *Revija Mirovinsko osiguranje*, 3/4: 70-79.

Ruiz Ruiz, Jorge (2009). „Sociological Discourse Analysis: Methods and Logic“. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 10(2), Art. 26, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0902263> (24.7.2018.).

Salaj, Ivona i Lelia Kiš-Glavaš (2017). „Perceptions of students with disabilities regarding their role in the implementation of education policy: A Q method study“. *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 53, suppl.: 47-62.

Saarinen, Taina (2008). „Position of text and discourse analysis in higher education policy research“, *Studies in Higher Education*, 33 (6): 719-728.

Sherry, Mark (2014). „The Promise of Human Rights for Disabled People and the Reality of Neoliberalism“, u: Gill, Michael i Schlund-Vials, Cathy J. (ur.): *Disability, Human Rights and the Limits of Humanitarianism*. Surrey i Burlington: Ashgate, 15-27.

Smith, S.E. (2016, 14. rujan). „Why I Say ‘Disabled Person’ Instead of ‘Person With Disabilities’“. *Rewire.News*. <https://rewire.news/article/2016/09/14/say-disabled-person-instead-person-disabilities/> (1.5.2018).

Staničić, Živka (2007). „Re(de)konstrukcija Parsonovog koncepta uloge bolesnika u postmodernom društvu“, *Revija za socijalnu politiku*, 14(3-4): 313-326.

Slošnjak, Anka (2014). „Pravni okvir za uključivanje osoba s invaliditetom u visoko obrazovanje“, *JADR: Europski časopis za bioetiku*, 5(1): 17-22.

Šćukanec, Ninoslav (2016). *Kako jačati pravednost i socijalnu uključenost na visokim učilištima? Glavni nalazi i preporuke projekta E-Quality*. Institut za razvoj obrazovanja, Zagreb: Printera grupa.

Šćukanec, Ninoslav, Sinković, Matija, Bilić, Ria, Doolan, Karin i Cvitan, Mirna (2015). *Socijalni i ekonomski uvjeti studentskog života u Hrvatskoj: nacionalno izvješće istraživanja EUROSTUDENT V za Hrvatsku za 2014*. Zagreb: Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta.

Thomas, Carol (2007). *Sociologies of Disability and Illness: Contested Ideas in Disability Studies and Medical Sociology*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

Tremain, Shelley Lynn (2005). *Foucault and the Government of Disability*. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Urbanc, Kristina (2006). „Medicinski, socijalni ili neomedicinski pristup skrbi za osobe s invaliditetom“ *Ljetopis socijalnog rada*, 12(2), 321-333.

Vingaard Johansen, Ulrik, Knudsen, Frederik B., Kristoffersen, Christian Engelbrecht, Rasmussen, Joakim Stellfeld, Steffen, Emil Saaby, Sund, Kristian J. (2015). „Political discourse on higher education in Denmark: from enlightened citizen to homo economicus“, *Studies in Higher Education*, 42(2): 264-277.

Wolbring, Gregor (2011, 17. lipanj). „Ableism, disability studies and the academy“. *Federation for the humanities and social sciences*. <https://www.ideas-idees.ca/blog/ableism-disability-studies-and-academy> (10.9.2018.)

World Health Organization (2001). International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). Geneva: World Health Organization.

World Health Organization (1980). International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps (ICIDH). Geneva: World Health Organization.